

Ненсі Г'юстон
Печатка янгола

Северині А.

*Як порівняти страждання?
Кожному власний біль здається найбільшим.
Але що примушує нас простувати далі?
Це звуки — що долинають і відлітають,
дзюркотять, мов гірський струмок.
Йоран Тунстрйом*

Годі, не плач, — так каже музика!

Інгеборг Бахман

Пролог

Історія, яку ви наміряєтеся прочитати, сталась у Парижі у травні 1957 року.

Франція нуртує: за дванадцять років, що минули з кінця війни, її удостоїли двадцятьма чотирма урядами і вісімдесятьма дев'ятьма пропозиціями з перегляду Конституції. А втім, людей це не дуже турбує: згідно зі свіжим опитуванням, лише 41 % розмов у Франції точаться довкола політики, тимчасом як тема номер один, із показником у 47 % — це Брижіт Бардо. (Саме цієї миті вона бойкотує Каннський кінофестиваль, чим страшенно обурюється газета «Le Figaro»^[1].)

Загалом життя прекрасне — і дуже сучасне. Безробіття немає, автівки сяють хромом, телеекрани освітлюють домівки, режисери гонять нові хвилі, із дітлахів вибухає бум, а Пікассо розпочинає роботу над «Ікаром у мороці», велетенською фрескою на замовлення ЮНЕСКО, в якій покаже, за словами митця, «замирене людство, погляд якого спрямований у щасливе майбутнє».

Звісно, не все аж так славно. Подекуди — навіть у Франції — певні ознаки наштовхують на думку, що людству є ще куди розвиватися.

Скажімо, чотириста тисяч юних французів після військової підготовки в Німеччині опинилися в Алжирі, щоби долучитися — ні, не до війни, а до миру, встановлення якого, слід визнати, є справою досить тонкою^[2].

Або, приміром...

О, будьте моїм Данте — і я стану вашим Вергілієм, простягніть мені руку, подайте її мені, не бійтесь, я залишатимуся поруч і ні на мить не покину вас на безкінечній спадній спіралі сходів...

I

Он вона, Заффі. Її добре видно.

Біле личко. Або радше — бліде.

Вона в темному коридорі на третьому поверсі гарного будинку на старовинній вулиці Сени^[3] стоїть перед дверима, готова постукати — ось вона стукає, і всі її рухи супроводжує дивна байдужість.

Лише кілька днів тому вона прибула до Парижа — Парижа, що миготів за брудним вікном потяга, Парижа чужого і сірого, сплетеного з дощу і свинцю — прибула на Північний вокзал. На потяг вона сіла в Дюссельдорфі.

Їй двадцять років.

Одягнена вона ні добре, ні погано. Сіра спідниця-плісе, біла блузка, куценькі білі шкарпетки, торбинка з чорної шкіри та черевички під колір — вбрання її вкрай банальне, а проте, якщо придивитися, Заффі далека від стандарту. Вона вочевидь чудна. Спершу незрозуміло, звідки це відчуття незвичності. Та поступово стає зрозумілим: річ у дивовижній неспішності.

За дверима, у які вона щойно постукала, у глибині квартири хтось грає на флейті, опрацьовуючи «Іспанські пустощі» Марена Маре^[4]. Флейтист (чи флейтистка) шість-сім разів повторює одну музичну фразу, намагаючись виправити помилку, перебій ритму, фальшиву ноту — і зрештою грає її бездоганно. Проте Заффі не вслухається. Вона стоїть перед дверима — це все. Минуло вже п'ять хвилин, як вона стукала, ніхто не квапиться відчиняти, а вона ні стукає вдруге, ні розвертається, щоби піти.

Консьєржка, яка бачила, як Заффі заходила до будинку, дісталася третього поверху, розносячи пошту (зазвичай вона піднімається ліфтом до верхнього поверху і спускається пішки), і здивувалася, побачивши юну незнайомку, яка застигла перед дверима мес'є Лепажа.

— Отакої! — вигукнула консьєржка.

Це огрядна й негарна жінка, обличчя якої всіяне волохатими червоними родимками — однак у її очах бездоння ласки і розуміння людської природи.

— Але ж месьє Лепаж удома! Ви дзвонили?

Заффі розуміє французьку. Також розмовляє французькою — але невпевнено.

— Ні, — відповідає вона. — Я стукала.

У неї низький, теплий і трошечки хрипкуватий голос — майже як у Дитріх, тільки без кривлянь. Її акцент не можна назвати смішним. Вона не каже «ш» замість «с».

— Та він вас не чує! — зауважує мадемуазель Бланш. — Треба дзвонити!

Вона довго тисне на кнопку дзвінка, і музика стихає. Переможна усмішка мадемуазель Бланш.

— Отак треба!

Із зусиллям нахилившись уперед, вона підсуває пошту месьє Лепаж під його двері — і потім зникає на сходах.

Заффі навіть не поворухнулася. Її незворушність справді вражає.

Двері відчиняють із силою. Пасмо проміння виривається в напівтемряву коридору.

— Що таке?!

Рафаель Лепаж не розлючений — він просто вдає. Він переконаний, що не варто так наполегливо дзвонити у двері в пошуках роботи. Однак мовчазність Заффі б'є його, мов батогом. І він реагує на удар. Заспокоюється і замовкає.

Вони стоять навпроти, чоловік і жінка, які не знайомі. Вони стоять по різні боки порога і роздивляються одне одного. Чи радше він роздивляється їй, а вона... вона стоїть там. Рафаель такого ніколи не бачив. Ця жінка — там, та водночас вона відсутня, і це відразу впадає в очі.

Щойно, коли дзвоник пролунав своїм пронизливим «фа-бекар», Рафаель саме брав високе «фа-дієз». Роздратований дисонансом, він розгублено зупинився. Ніби завис поміж двох світів. Ані у цьому, де повітря струмить і тремтить прозорими акордами, ані в тому, де юнки відповідають на його оголошення в газеті «Le Figaro».

«Трясця!» Він дбайливо поклав флейту роботи Луї Лота^[5] в синій оксамит відкритого футляра, перетнув усі килими вітальні та пройшов паркетом коридору. Навколо все сяло і виблискувало, пашіло добробутом і гарним смаком; переважали червоний, брунатний і золотий кольори, поверхня аж кликала торкнутися її, усе — оббивка

стін, меблі з гладенького дуба — було вишукане, м'яке і тепле, однак у променях світла кружляли мільйони пилин, а отже, усе це потребувало догляду.

Залишаючи на Рафаеля паризьку квартиру і зрадницьки вирушаючи з багажем і прислугою до маєтку в Бургундії, мати ще тиждень тому детально інструктувала його з цього приводу. Спершу слід було уважно скласти оголошення у «Le Figaro», а вже по тому ретельно відсіювати охочих. І стережися злодюжок! Це відразу помітно по їхніх очах — вони дивляться криво, зигзагом.

«Шук. прислугу жін. для прибир., з прож., вміти кухов.»

Рафаель обрав такий мінімалістський стиль, бо ненавидів ігри в буржуа, а Заффі це оголошення впало в око, бо не містило ані «обов'язкових рекомендацій», ані «порядності».

Щойно він розмовляв з цією дівчиною по телефону і чув її акцент — звідки вона, з якої країни? Вгадати Рафаелеві не вдалося, однак її французька здавалася слабенькою. Це йому не могло не сподобатися. Його аж вернуло від цокотух на кшталт португалки-покоївки Марії-Фелісі, якій його мати багато років довіряла всі таємниці. Ні, своїй майбутній служниці він би втовкмачив, що надто чутливий до звуків. Щоби вона і не думала вмикати пилосос, поки він удома! Щоб не наспівувала, протираючи меблі! Що, впустивши каструлю на кухні під час його репетиції, буде негайно звільнена!

А зараз він широко розчиняє двері, удаючи гнів:

— Що таке?!

Мружиться, звикаючи до мороку коридору, потайки шукає провини в погляді — і завмирає.

Що це таке?

Усмішка здається намальованою. Руки висять уздовж тіла. Тіло струнке. Це все, що він встигає помітити, перш ніж сторчголов полетіти на дно її очей. Непрозоро-зелених очей, ніби вирізьблених із нефриту. Непорушних озер — без віддзеркалень, без руху.

Від цієї ж першої миті Рафаель причарований прохолодністю Заффі — це полонить і вабить його. Від першої ж миті, навіть не знаючи ще її імені, Рафаель розуміє, що, зрештою, цій молодиці байдуже, отримає вона місце чи ні. Житиме чи ні. Вона геть сама і не має ані почуттів, ані страху. Не має ані лицемірної і вдаваної

лякливості порядних дівчат, ані так само вдаваної безсоромності повій. Вона просто стоїть перед ним. Такого він ще не бачив.

— Прошу, заходьте, — нарешті він мовить уже інакше, поштиво і м'яко.

І поки Заффі заходить до передпокою, Рафаель помічає, що всі її рухи позначено такою самою недвижністю, що й очі, такою самою байдужістю. Коли він зачиняє за Заффі двері, його шлунок несподівано стискається, і він змушений зупинитися, аби оговтатися — якусь мить він не відводить очей від дерев'яних дверей, перш ніж наважується обернутись.

А потім проводить її коридором, відчуваючи на своїй потилиці порожній зелений погляд.

Вона займає місце у кріслі посеред вітальні — він сідає навпроти неї на канапу — вона мовчить. Не відводить очей від килима. Скориставшись цим, він швиденько оглядає її. Волосся середньої довжини, стягнуте в хвіст звичайною гумкою. Високе чоло, рожеві щічки, підфарбовані вуста, вушка-мушлі бездоганної форми, прикрашені штучними перлами, точені носик і надбрівні дуги: прекрасний малюнок обличчя, на якому неможливо щось прочитати. Ні кривляння, ні кокетства — нічого. Макіяж і прикраси контрастують із вражаючою непорушністю рис. Рафаель приголомшений.

Він рефлексивно простягає руку і бере бронзовий дзвіночок, щоби покликати прислугу, попросити зробити їм каву — подумки усміхнувшись, він зупиняє себе; прислуги немає, вона ж і є прислуга, де ми, хто ви, моя люба...

— Мадемуазель...

— Мене звати Заффі, — каже вона, а коли він просить спершу повторити, а потім промовити по літерах, виявляється, що ім'я починається з «S», та оскільки воно німецьке, то першу літеру вимовляють як «З».

Німеччина. У будинку на вулиці Сени навіть саме слово намагаються не вимовляти. Мати Рафаеля не вживала слів «фріци», «боші» і «ганси», ніколи не казала «німці», позначала їх нейтральним «вони», а щодо решти взагалі мовчала, просто підтискала губи так, що вони зникли, залишалася тільки горизонтальна червона лінія посередині вузького кутастого обличчя; бо якщо навіть ніхто не міг би достеменно сказати, чи загинув її чоловік у бою, все ж саме завдяки

німцям мадам де Трала-Лепаж овдовіла в сорок років, маючи попереду ще багато років і жодної надії на нове кохання, на нові пестоші і подарунки від чоловіка. Батько Рафаеля, професор історії в Сорбонні, фахівець із нерелігійної філософії й гуманізму, поліг у районі Ринку того жахливого січня 1942 року, коли осатанілі домогосподарки атакували і перевернули — просто на нього — вантажівку із картоплею. (Хтозна, що о шостій ранку задерикуватий професор робив на вулиці Кенкампуа, перш ніж загинути під вагою картоплі...)

Через два роки окупанти стратили чотирьох членів Спротиву перед їхнім будинком — і Рафаель, учепившись у ґратки виступу, нахилився з вікна вітальні, шукаючи очима калюжу крові; постріли змовкли хвилину тому, усе було скінчено, юнаки були вже не юнаками, а трупами, купою неживої плоті — і як втриматися, щоб не дивитися; Рафаель нахилився далеко вперед, голівка з чудовими темними кучерями стирчала на самому кінчику витягнутої шиї, він вирячив сповнені доброти карі очі, аби ліпше побачити — не смерть, а істину, що стоїть за смертю, за хаотичним скупченням рук і ніг, кривавими обіймами чотирьох друзів, які так і впали разом; аж раптом істеричний зойк мадам де Трала-Лепаж роздер ніжні вуха її синопка-музиканта: «Що ти робиш?! Зовсім сказився! Та зачини ж ти вікно, Боже милий! У мене ж на світі лише ти один, я не хочу, щоби вони забрали в мене все...».

Рафаель переконаний, що, якби не недвозначна і тверда заборона матері, він обов'язково став би учасником Спротиву наприкінці 1943 року (тоді він виріс, мав п'ятнадцять років і мріяв про романтику боротьби в лавах Французьких внутрішніх сил), та оскільки батько загинув, а в матері він був єдиною дитиною, довелося суто морально, не залишаючи меж квартири, підтримувати рух проти німців. Саме тому — через майже славну загибель батька в борні (у вельми широкому сенсі слова) за рідний край — Рафаеля не покликали до служби в Алжирі. Замість цього він пішов до консерваторії. І блискуче завершив навчання. Добре, що сталося саме так, бо політичні переконання Рафаеля схиляли його на бік радше алжирської незалежності. Звісно, з якомога меншою шкодою іміджеві Франції.

Отже, нині перед тим самим вікном сидить німкеня Заффі — від зведення будинку в XVII столітті тут іще ніхто так не сидів. Ніхто.

Вона посміхається, навіть не поворушивши повними нафарбованими вустами. Її великі зелені очі тяжіють на Рафаелеві, ніби в позбавленому нетерпіння очікуванні.

Рафаель такий ошелешений її присутністю, що забув про її причину та привід. Він встає і починає кружляти кімнатою, занурюючи пальці в густі темні кучері — цей жест іще з підліткового віку ввійшов у нього у звичку, жест хисткості, артистичності; ліва рука з широко розставленими пальцями різко лине вгору від чола до потилиці; а втім, нині цей рух має досить кумедний вигляд, адже чорні пасма все далі відступають від чола; авжеж, у двадцять вісім років Рафаель Лепаж страждає від раннього лисіння — тож його ліва рука, виконуючи звичний жест, три чверті маршруту ковзає гладенькою шкірою.

Кружляючи кімнатою і проводячи долонею по голомозому черепу, Рафаель говорить. Він пояснює завдання та обов'язки тієї, яку вже хоче взяти служницею. Чесно кажучи, він мало що тямить у господарці, тому пояснення його здебільшого недоладні і пов'язані переважно з нав'язливим образом Марії-Фелісі: ось вона видирається драбиною, щоби помити кахлі, ось Марія-Фелісі приносить йому сніданок і пошту рівно о 8:45, а чай — о 17:00, ось Марія-Фелісі повертається із закупів, ось подає їм суп, ось Марія-Фелісі на власній спині тягне службовими сходами зв'язку рубанців для каміна... Рафаель, жваво жестикулюючи і показуючи все в ролях, роз'яснює, як уміє, час від часу зиркаючи в бік дівчини, щоби переконатися, що вона слухає. Слухає — принаймні так здається на перший погляд. Нібито розуміє, але... таке враження, наче вона з таким виразом на світ прийшла. Ніби раз і назавжди все і про все збагнула.

Рафаель розповідає, що він — професіональний флейтист, який працює у складі оркестру (він ретельно вимовляє назву згаданого оркестру, та Заффі хоч би оком повела, її вії непорушні, її вуста не округляє подив — вочевидь, вона про оркестр ніколи не чула). Рафаель додає, що часто буває відсутній, бо подорожує, однак зазвичай ненадовго (концерти десь у провінції), хоча іноді й довго (закордонні турне); що, звісна річ, у цей час роботи в Заффі буде значно менше, а втім, їй дозволено (цікаво, чи розуміє вона це слово?) у свій вільний час, приміром, чистити срібло.

Її кімнату розташовано на сьомому поверсі. Будь-які відвідування суворо заборонені. Його тон уже став командним — ніби вони вже

домовилися про робочий час, зарплатню, про сам факт, що вона, Заффі, отримає місце, піклуватиметься про нього, Рафаеля Лепажа, флейтиста, який невдовзі прославиться, що вона опікуватиметься величезним помешканням на вулиці Сени; що від завтрашнього ранку і до нових розпоряджень дивакувата і мовчазна юна німкеня буде протирати його книжки, додавати до чаю цукор, прасувати сорочки, прати спіднє й міняти білизну в його ліжку після кожної із коханок.

— Згода?

Вона повільно хитає головою — так.

— Де ваші речі?

— Речей небагато. Дві валізи. Мені піти по них зараз?

Господи, її голос! Голосу він ще не зауважив. Цей голос приголомшує своєю крихкістю. Рафаель ніби паралізований. Осмикує себе, щоби не стовбичити, по-дурному вирячившись на неї. Осмикує себе ще раз, щоби всотати сенс щойно мовлених нею слів.

II

Валізи Заффі чекають на неї в «Гуртожитку для дівчат» на бульварі Сен-Мішель, а вікна її кімнати в гуртожитку виходять на Люксембурзький сад. Відстань між помешканням Рафаеля і «Гуртожитком для дівчат» невелика, дорога навіть приємна: вулиця Сени починається (про що свідчить уже сама назва) біля річки і прямує вгору, перетворюючись на вулицю Турнон, до Люксембурзького палацу, де розташовано Сенат прекрасної країни, куди щойно емігрувала Заффі. Дивовижна оптична ілюзія: останню сотню метрів вулиця трохи розширюється, порушуючи перспективу й утворюючи бездоганну паралель із лінією, що поєднує Сенат із бульваром Сен-Жермен. Проте цього Заффі знати не зобов'язана; натомість було б не дивно, якби вона роззиралася, поки йшла вулицею. Її оточують художні галереї, антикварні крамниці, кав'ярні, повні митців, які — знай — курять і випускають (разом із димом) суперечливі думки про політику і літературу; тут повно вітрин з японськими естампами, старовинними картами світу і перськими килимами... Вибір величезний. Та Заффі крокує рівно, ані квапливо, ані призупиняючись — вона дивиться перед собою і не бачить нічого. Вона не привертає уваги, не запалює поглядів молодиків і старших чоловіків, які зібралися на терасі кафе «Ла-Палет»^[6]; вона ніби обернулася на привида, стала невидимою. А втім, Заффі цілком реальна, їй добре відомі звичаї життя у великому місті: скажімо, перш ніж перетнути бульвар, вона слухняно зупиняється на червоному світлі.

Заффі обходить Сенат і опиняється в розлогіму саду — якраз у мить апогею народження, розквіту, поезії пелюсток і ароматів. З незворушним обличчям і скляним поглядом проходить вона повз мармурові статуї, водограї, хлопчаків, які бавляться човниками в басейнах, повз пальми, щойно винесені з теплиць, де вони зимували, повз липи і їхній запашний затінок, повз поставлені в цьому затишку кав'ярні, повз фонтан Медичі, де лицем до лиця на платних стільчиках сидять розумахи, читають Жан-Поля Сартра або обіймаються, змішуючи таким чином тіла і мову. Вона не заходить схвильовано за

фонтан, аби помилуватися бронзовим горельєфом Леди, яку бог богів тріумфально викрав, перекинувшись на лебедя^[7].

Бо Заффі це вже бачила. Вона бачила все.

Вона виходить із саду на бульвар Сен-Мішель, заходить до гуртожитку й іде прямо до наглядача, де розраховується за проведені тут ночі; потім піднімається на другий поверх за валізами, віддає ключ і чимчикує тим самим маршрутом, тільки в зворотному напрямку, із незмінним кам'яним обличчям.

Хоч як у це важко повірити, але Рафаель видивляється її із балкона. Він забув про Марена Маре, флейта самотньо лежить на синьому оксамиті розкритого футляра. Зазвичай він, мов маніяк, піклується про свій інструмент. Після кожного використання старанно витирає внутрішній бік — тоді краплинки слини не осідають на металі і клавішах, спричиняючи забруднення і ржавіння. Рафаелеве серце сповнене радості. Він щасливий від думки про те, що ця незбагненна дівчина мешкатиме з ним під одним дахом; тому він і видивляється її повернення, навіть не криючись, спираючись на ґратки перед високим вікном, з легким страхом, що вона не повернеться, що зникне так само загадково, як і з'явилася... хтозна, може, йому примарилась її з'ява.

Він не каже собі: «Ти з глузду з'їхав. Покоївка?! Це ж покоївка!». Аж ніяк. Він не шукає виправдання абсурдно важливого місця, яке щойно посіла в його житті ця незнайомка. Кохання, воно таке...

Він бачить, як Заффі різкими і обережними кроками йде хідником, тримаючи в кожній руці по важкій валізі, і здригається перелякано: чому йому не спало на думку піти разом із нею або принаймні оплатити таксі? Він навіть не підозрював, що вона повертатиметься пішки з валізами в руках. Він кляне себе. Кидається до сходів. Біжить їй назустріч вулицею. Не може стримати себе. Кохання, воно таке.

— Заффі! — гукає він, добігши до неї.

За будь-яку ціну — і надовго — це кохання слід приховати від неї, аби не образити, не налякати, не дати приводу піти геть. Треба поводитися сердечно, вдавати зверхність, тримати належну відстань між працедавцем і працівником.

— Даруйте, я такий дурний, слід було оплатити таксі... Сподіваюся, ви не дуже втомилися? Та ще й спека така...

Заффі ставить валізи на залюднений хідник вулиці Сени й дивиться на Рафаеля. Уперше дивиться на нього по-справжньому. Хтозна, може, вона просто не зрозуміла, що він сказав? Нібито зрозуміла... А може й ні... Раптом вона вибухає сміхом. Усі голови на терасі «Ла-Палет» обертаються до неї, до них, і Рафаель хмурніє — йому не подобається виставляти себе на загальний огляд. Сміється Заффі голосно й люто — і замовкає раптово. Дівчина знову ховається за бліду машкару зі штучною усмішкою.

— Нічого, — відповідає Заффі.

І піднімає валізи. Та за наполяганням Рафаеля одну віддає йому.

У тісенькому ліфті, щойно вбудованому у сходові майданчики старовинного особняка, місця вистачає якраз на двох дорослих осіб із двома валізами. Рафаель збентежений нагодою спостерігати так близько, майже торкаючись, відособленість Заффі. Він відчуває її парфуми і піт, бачить, як блузка прилипає до спітнілого тіла, вгадує форму її персів — і опускає очі, аби не дивитися на неї, бо його прутень вже переможно встав, наче жало... І весь цей час, усі п'ятдесят нескінченних, прекрасних, тріпотливих секунд, що відділяють перший поверх від сьомого, Заффі перебуває десь далеко.

Насправді ліфт піднімається тільки до шостого, а на останній поверх доводиться дертися пішки — саме там розташовані кімнати для прислуги. Рафаель навмисне квапиться піти попереду Заффі, аби не мучити себе спогляданням того, що рухається в неї під спідницею.

Він опановує себе. Коли він виймає ключ, щоби відчинити двері, коли показує Заффі туалет у турецькому стилі, який їй доведеться ділити з іншими мешканцями горішнього поверху, а також, у кінці коридору, невеличку мийницю, кран з холодною водою й потріскане люстро, не тремтять ні його голос, ні руки. Як і будь-який інший артист, добре знайомий зі сценою, він давно опанував мистецтво гамувати страх. Глибоко вдихнути, розслабитися, зосередитися на будь-якому об'єкті чи запаху, не пов'язаному з джерелом подразнення. Рафаель Лепаж уміє контролювати себе. Кожне зідхання, кожен м'яз, майже кожна молекула його тіла коряться чітким наказам мозку.

Він навчився терпінню.

Стримуючи свої сили, він відчуває їх.

Рафаель — зрілий муж.

Заффі уважно роздивляється все, що їй показує Рафаель; говорить вона небагато, але час від часу хитає головою, даючи знати, що розуміє.

— То як, домовилися?

Нарешті він називає цифру — доволі мізерну зарплату, навіть якщо врахувати, що їй буде де жити й що їсти — і наважується на широку усмішку.

— Домовилися, — не гається з відповіддю Заффі.

Рафаель зазирає на дно її очей і настовхується на нефритовий мур. Вийнявши дорогий годинник із кишені брюк — єдиний предмет з особистих речей батька, який він вирішив зберегти, — Рафаель удає подив:

— Овва!.. Вже майже перша! Ви, певно, вмираєте від голоду!

— Ні, я не вмираю, — відказує Заффі.

— Чи-ба! — про всяк випадок мовить Рафаель, не зрозумівши, жартує вона чи ні, і додає: — Це вираз такий.

На це вона не відповідає.

— Я хотів запитати, чи не хочете ви їсти?

— Хочу.

— Тоді ходімо, я покажу вам кухню вниз, і ми щось разом перехопимо, отак і заморимо черв'ячка...

— Заморимо що..?

І як це його, Рафаеля Лепаж, осяяло, лишень познайомившись зі служницею, вже за дві години запропонувати їй пообідати разом?! Він і гадки не має. І так само, як і від згадки про непротерту флейту, від цієї думки він відчуває приємне легке запаморочення. О, бачила б його мати... Зрештою, вона теж взяла собі Марію-Фелісе за подружку — дуже часто вони їли удвох, тож він не дуже розуміє, у чому різниця.

Та ні, він все розуміє. Різниця є.

Знову ліфт, знову ерекція, знову вправа з розслаблення, знову ключ у щілині без тремтіння руки. На кухні пояснення Рафаеля прикрашені кумедними історійками, аби викликати довіру в Заффі. Він мимохить пояснює їй, як працює плита (газова, сірники отам), де розташовано найближчий ринок (на вулиці Бюсі), що подобається і що не подобається її новому господареві (він обожнює рибу, ненавидить усі різновиди капусти і має слабкість до тістечок з ягодами).

— Які страви ви вмієте готувати? Німецькі?

— Готувати... німецькі? — перепитує Заффі так, ніби він вимовив якусь нісенітницю.

І Рафаель, зрадивши, що між ними нібито народилася хоча б у чомусь змова, скрикує:

— О, німці дійсно небагато вигадали в гастрономічній царині! Хіба що шукрут! Та оскільки там багато капусти, не варто ним зловживати!

Закам'яніла усмішка Заффі ледве помітно тремтить. Що вона хоче сказати — що теж не дуже жалує шукрут? Вона не каже йому, які страви вміє готувати.

Що ж, зараз побачимо.

Він дістає з холодильника яйця і салат-латук. Показує їй усі шафки, де — ще задовго до його народження — зберігали приправи, олії, оцти, тарілки, склянки, виделки, каструлі... і ввічливо просить покликати його, коли все буде готове.

Тоді Заффі ставить своє перше запитання:

— Є у вас..?

Жест доповнює забракле слово: він дістає із шухляди чистого фартуха і подає їй, стримуючи палке бажання власноруч зав'язати його їй за спиною.

— Фартух, — шепоче він. — Це фартух. *Un tablier*.

— Авжеж, — каже Заффі. — Фартух. *Un tablier*. А я думала *tableau*, дошка. Сплутала. Це фартух.

— Побачимось.

— Так.

Взірцевий обід.

Соус для салату в бездоганній пропорції, в яйцях тверді лише білки, а не жовтки, багет порізаний під гострим кутом, блакитні серветки викладено трикутничками ліворуч від тарілок, кришталеві склянки, карафа з водою... Бездоганно, хай навіть Заффі невідома половина слів, що позначають предмети на цьому столі.

— Дякую, — каже, сідаючи, Рафаель.

Він із апетитом їсть, у голові досі лунають «Іспанські пустощі» — перед обідом він зіграв їх ще раз, бо післязавтра мусить грати їх на концерті. Він спостерігає за тим, як їсть Заффі, — незважаючи на свою худорбу, їсть вона добре. Уміє вимочувати тарілку хлібом, ковтає все, не залишаючи ані крихтини.

Та й тут вона така сама, як і в усьому — таке враження, що не зважає на їжу. І що після обіду не зможе сказати — навіть німецькою, — чим саме поласувала. Уткнувши погляд у пустку, вона просто витирає уста кінчиком блакитної серветки.

Рафаель не має ані найменшого бажання ставити банальні запитання, спілкуватися з нею. Кохатися — інша річ. Проте: звідки ви, де вивчили французьку, як довго плануєте залишатися в Парижі — ні, таке точно ні. Він збентежений незвичністю ситуації. Збентежений, що в себе ж удома опинився сам-на-сам із юною зеленоокою іноземкою, не схильною до розмов. Він поважає її мовчання.

Заффі, не зронивши і слова, підводиться, знову натягає фартух (вона зняла його, сідаючи до столу), прибирає і починає мити посуд.

— Маю вийти у справах, — повідомляє їй Рафаель.

Вона з розумінням — і з цілковитою байдужістю — хитає головою.

— То я дам вам ключі. Тримайте...

Бачила б це його мати! Віддати ключі від її квартири — просторої, прекрасної квартири родини Трала на вулиці Сени — якійсь німкені!

— Оцей від вашої кімнати... цей-от від задніх дверей... а цей від льоху. Любите добре вино?

— Так.

Неймовірно! Лаконічно, без жодних додатків! Вона не загортає фрази в беззмістовні формулювання, куртуазні прикраси, нервові коментарі. Любите добре вино? Так. «Які ж поверхові більшість із фраз, що вилітають з людей упродовж дня», — думає Рафаель.

— Що ж, — каже він уголос, — мені час іти. Влаштовуйтеся, можете відпочити, сьогодні я вечерятиму не вдома. А зранку я вам покажу все наше господарство. Гаразд? *D'accord?*

— Гаразд, так. *D'accord*. Гаразд.

Вона повторює це слово глухо, ніби з цікавістю прислухаючись до його лету горлом. Можливо, це слово також для неї нове?

— Отже, до зустрічі. *À tout à l'heure, alors*.

— Отже, до зустрічі. *À tout à l'heure, alors*, — повторює вона, та цього разу зі щирою усмішкою. «*À tout à l'heure*» пролунало як пташине туркотіння.

— Зустрічі... зустрічі... — мурмоче Рафаель за якусь мить, зав'язуючи краватку перед дзеркалом.

І виходить.

Дивовижа. У нього є жінка, якій він платить і яку не треба ні про що просити. Мама остаточно перебралася до Бургундії. За ним ніхто не назирає, ніхто не сюсюкає, ніхто не доймає питаннями, як минув день... або ніч.

«Цікаво, вона незаймана?», — міркує Рафаель, діставшись перехрестя біля Одеону і пірнаючи в метро. Певно що ні, з такою поставою. Намордувалася, вочевидь. «Невже кохання? — замріяно думає він, розгортаючи число “Le Monde”, щойно придбане в кіоску. — Точно ні, не кохання. Не думаю, що їй про це щось відомо. Ні, певно, що ні».

III

Заффі у своїй кімнатці під дахом. Вона розібрала валізи, куди вмістилися всі її земні нажитки.

Ідеться передусім про одяг — адже погляд на мить затримується тільки на ньому: це однострій, украдений перед від'їздом із Дюссельдорфа в школу для дівчат-хостес; тоді вона подумала, що, хтозна, можна і в досить пристойних умовах опинитися. Однострій справді вишуканий: він складається з плаского круглого чорного капелюшка вражаючого діаметра (приблизно шістдесят сантиметрів), тісної чорної суконьки, яка залишає плечі оголеними, чорних мережаних рукавичок і трьох великих виноградних грон зі штучних білих перлин (брошка й сережки).

Того місяця в Дюссельдорфі, незважаючи на це цілком доладне вбрання і на досить задовільний рівень підготовки, Заффі не вдалося вжитись у роль хостес. Марно твердили їй: усмішка, скромність, крижана спокусливість, кокетування на відстані — достоту ходіння на високих підборах без рухання стегнами... нічого не допомагало. Під час постановочних вправ, коли вона мала приймати «клієнтів», буцімто ділків, які приїхали на Салон автовиробників, або готельного бізнесу, або господарчих товарів, або страхування життя, вона стояла, виструнчившись, із кам'яною посмішкою, з ручкою в одній затягнутій у рукавичку руці та блокнотом у другій... однак у потрібну мить вона не рушила з місця, не пожвавилася — їй не вдавалося перетворити цю вправу на щось жваве й значуще. Її вищі за посадою колеги грали роль клієнтів і, хоч і вважали її чарівною, все ж були змушені визнати, що, зважаючи на поставлені перед ними цілі (економічне диво і *tutti quanti*^[8]), ця юнка їм не підходила. Тож її відпустили — ввічливо і заплативши місячний заробіток; ці гроші вона того самого дня витратила на квиток на поїзд до Парижа в один кінець. А помітивши, що одна з її валіз достатньо простора (а саме шириною в шістдесят п'ять сантиметрів), аби покласти до неї капелюшок, Заффі вирішила не повертати школі вишуканий однострій.

Що там ще в її валізах?

Лист від матері, який вона так і не розкривала, відколи та померла дванадцять років тому.

Вовняна ковдра — це щоб у разі необхідності спати під мостом.

Пара чобіт із хутром.

Зимове пальто з добротного сірого драпу.

Плюшева лапка: усе, що лишилося від пуделя — найліпшого друга її дитинства. Пудель, як міг, захищав її від страшних снів. Відколи помер тато, страхіття заволоділи нею, і все ж вона вірно зберігає цю лапку. Вона втратила обох батьків і обірвала спілкування з братами і сестрами, та завдяки лапці Заффі ніби завжди разом з ними.

Ну ось. Усе розкладене, а ще ж тільки четверта і Заффі нічим себе зайняти аж до завтра. Вона лягає на ліжко і дивиться в стелю. Не спить. Не читає. Не мріє. За мить підводиться, йде до вбиральні і ледве стримує нудоту. Це суто французьке поєднання високого і низького, філософії і пісуара, найблискучіших духовних надбань і найгидкіших відходів тіла в усі часі приголомшувало німців.

Вона повертається до порожньої квартир на третьому поверсі, риється під мийкою, знаходить щітку і засіб для миття «Аякс», цебро і ганчірку, піднімається на сьомий чистити вбиральню «в турецькому стилі». З люттю тре, затримуючи дихання і зціпивши зуби, витирає екскременти десятків незнайомих людей, своїх сусідів по поверху. Вибору в неї немає. Інакше вчинити не може. Закінчивши, вона повертається до своєї кімнати і знову лягає на ліжко з розплющеними очима. Роздивляється стелю.

Тим часом Рафаель переживає небагатий на романтичні пригоди день. Він сховався на репетицію оркестру. Три з половиною години вони працювали над Ібером і Бахом — а потім, коли Рафаель відчув себе нарешті в чудовій формі (що траплялося нечасто), їх примусили слухати Марена Маре. Безперервне дихання працювало бездоганно...

Рафаель може грати на флейті майже без перерв, без зупинок на відпочинок — він навчився вдихати ніздрями і видихати ротом. Це надзвичайно складна техніка (нею володіє мало хто з музикантів, навіть Рампаль мусив відмовитися від спроб її використання), однак Рафаель уперто вдосконалював її цілих десять років! Щоразу, знудившись, вислуховуючи нескінченний потік скарг матінки чи під час занять із сольфеджіо в консерваторії, він зосереджувався на своєму диханні.

До війни мес'є Лепаж-батько учив малого сина шахам, побіжно переповідаючи захопливі перипетії Французької революції, цитуючи на пам'ять полум'яні промови Робесп'єра, у деталях описуючи механізм гільйотини, скупчення народу на Гревській площі, глухий стукіт голів у кошику — часом наприкінці дня кошик аж розпирало від скривавлених волохатих голів з несамовито виряченими очиськами... «Сину мій, шах і мат!», — зловтішно скрикував тато раптом.

Саме так Рафаель навчився робити дві речі одночасно, розділяючи їх і тримаючи під контролем. Доволі своєрідний хист. Достоту як і безперервне дихання, це дало йому змогу підбивати рахунки і водночас теревенити по телефону з приятелем або ж розписувати в деталях принади нової пасії і водночас за дві щоки вминати полуничне тістечко.

Колеги з оркестру вітали його соло криками захвату — Рафаель був на сьомому небі від щастя. (Авжеж, йому подобається подобатись іншим, причаровувати публіку, вести її за собою в інший світ — ще з дитинства він був залюблений у казку про щуролова.) Ближче до вечора він скористався гарною дниною і прогулявся серед букіністів навпроти Нотр-Даму та відвідав дві музичні крамнички на набережній, симетрично розташовані по різні боки площі Сен-Мішель. Потім подався вечеряти в Сімнадцятий округ до приятеля-тромбоніста — а після вечері в колі друзі вийшли випити віскі на площі Кліши. Рафаель одним вухом зі співчуттям вислуховував плетеницю фінансових проблем друга, а другим тим часом дослухався до бурної дискусії за сусіднім столиком щодо «подій» у Алжирі. (Двісті п'ятдесят осіб — дітей, жінок і старих — було зарізано, скалічено, обезголовлено в містечку Мелуза бойовиками Національного фронту звільнення під час війни проти бійців Алжирського національного руху. У відповідь на це двісті п'ятдесят паризьких алжирців родом із того краю записалися до французького війська.)

Близько другої ранку Рафаель повернувся на вулицю Сени. Підвівши очі до горішнього поверху, побачив світло у круглому віконечку Заффі. Від несподіванки й подиву якусь мить його серце билось швидше.

Заффі — служниця незвична всім. Страви готує прості, але смачні, а на її однострої — вузькій чорній спідничці, білій блузці і фартуху — ніколи ні плями. Вона не забуває сказати: «Так, мес'є», «Доброго дня,

месьє», «Доброго вечора, месьє» — і обов'язково усміхається. Прибирає ретельно й безшумно. Коли Рафаеля немає вдома, вона користується пілососом — геніальним винаходом, що його Друга світова залишила тим, кому поталанило вижити, давши можливість прибирати сміття з килимів, не витрушуючи їх із вікон.

Дні минають, настає червень. Атож це відбувається якось увечері на початку червня.

Того вечора Рафаель знову повертається напідпитку вже після другої ночі. Того вечора знову помічає світло в кімнаті Заффі. Вона що, взагалі ніколи не спить? Щодня, вмиа й одягнена, вона зі сніданком стукає в його двері о 7:45.

Наступного ранку Рафаель, потрактувавши, що вже досить заспокоїв своє сумління, вирішує виявити певну цікавість.

— Ви так пізно лягаєте, — усміхнувшись, звертається він до Заффі, — чи завжди спите при світлі?

Нефритові очі вергають у його бік погляд, повний образи, а то й ненависті. І слова не мовивши, Заффі відвертається, однак навіть цей пломінець гніву зворушує господаря. Він підводиться в ліжку, простягає руку і майже ніжно бере Заффі за руку — за найм'ясистішу частину цієї майже позбавленої м'язів частини тіла, там, де закінчується куценський рукав білої блузки.

Заффі кам'яніє.

Вона кам'яніє не так, як хтось переляканий, а як хтось, кому добре відомо, чого чекати. Ця непорушність не відрізняється від її звичної байдужості. Як і завжди — може, трохи по-іншому — її тіло й усе єство завмирають в очікуванні.

Так і є. Рафаель тягне її до себе, садить на край ліжка; вона не опирається. Він повільно вкладає її і знімає гумку, що тримає хвостик — і її коси розсипаються по ковдрі, що прикриває його стегна; вона хоч би оком змигнула. Він глухим голосом промовляє її ім'я:

— Заффі.

Він розуміє, що крізь ковдру вона має відчувати його прутень, який міцніє й твердіє; вона не намагається підвестися, не обертається до нього.

— Заффі, — повторює Рафаель, ніяковіючи від торкання до її шкіри та від дивної невагомості тіла, що лежить упоперек його ніг. Він починає розстібувати — один за одним, адажіо, адажіо! — гудзики на її

блузці. Потім розвертає її, ставить на коліна, вона лишається так стояти.

Він не збирається повністю роздягати її — він хоче пестити її у цьому однострої. Він піднімає вузьку чорну спідничку, його рухи вже різкіші, та все ще позбавлені несамовитості, просто сповнені хоті, його прутень стоїть, наче скеля, він контролює його, еге ж, він уміє вести любові так, аби отримати максимум від краси — мов у симфонії, з'єднуючи, модулюючи, не поринаючи різко у фортіссімо, але досягаючи піку *rosso a rosso*^[9], смакуючи пароксизмом не менше, ніж неминучою і геніальною природною кульмінацією крещендо.

На Заффі нейлонові панчохи і пояс із підв'язками; під його пестощами її стегна пружніють і стають ніжнішими.

— О Заффі, Заффі... — шепоче їй на вушко Рафаель. — Я бажаю вас з першого ж дня...

Вона не відповідає. Його дихання важчає, він продовжує говорити їй у вухо, його тіло зливається з вигином її спини. Не знімаючи повністю панчів, він обережно, пальцями приспускає шовковисту тканину і входить у неї — повільно і велично. Вона не виривається з його полону, ясно, це вже не вперше, їй відомо, що це таке, тож він грає на ній із довгими протяжними хрипами (Глюк, «Тріумф кохання»^[10]) — стримуючись, стримуючись, потім вже нестримно, віддавшись люті потоку, викрикуючи її імення, обожнюючи її, віддаючи себе, мало не розплакавшись наприкінці; можливо, ніколи в житті він іще так не віддавався, з жодною повією або подружкою, ніколи.

А Заффі вже йде. Підвівшись, вона дає лад одягу перед дзеркалом у великій шафі — раз на тиждень, щоп'ятниці, вона миє це дзеркало. Вона помічає його віддзеркалення: позаду неї, розкинувшись на спині, схрестивши руки, розвівши ноги серед зім'ятої ковдри, видніє особень з темними кучерями і передчасними зализинами. Їй про нього відомо ім'я, звички до та після прання, кулінарні смаки; тепер вона пізнала і його наготу, хрипкі стогони з його горла в мить сп'яніння.

Вона із задоволенням відзначає про себе, що на блискучій поверхні дзеркала немає ані найменшого розводу від ганчірки.

Уранці Рафаель не з'являється вдома. Опівдні вони поводяться так, ніби нічого не сталося. Заффі подає ніццький салат і переказує телефонні дзвінки.

Він безтямно закоханий в неї.

Того самого вечора в нього концерт, грає він натхненно, згадуючи про Заффі від перших акордів оркестру й аж до останніх аплодисментів. Повернувшись додому, він помічає в неї світло, піднімається на сьомий поверх, дряпається у двері, мов кіт. Вона відчиняє і не питає нічого. Вона у нічній сорочці, довгій негарній білій бавовняній сорочці, що давно пожовтіла від прання.

Цього разу він повністю роздягає її.

Роздягається й сам і, ставши перед нею посеред нестерпної спеки, шукає її погляду. Рафаель — дуже вродливий чоловік. І кохає він самотньо. Він не думає про те, що перебуває зі служницею у її кімнатчині. Він намагається розбудити бажання — чи принаймні увагу — у цій дивакуватій юнці. Перш ніж оволодіти нею вдруге, він хоче, аби вона прийняла його — *його* — щоб усміхнулася йому — *йому*. Їхні оголені тіла стоячи туляться одне до одного, раз-у-раз труться одне об одного, у нього стоїть, та замість притулити її до себе, він нахиляється, всотуючи її вуста у свої, зволожуючи їх своїм язиком. Як і решта флейтистів, він має дуже чутливі, вмілі й чуттєві язик і вуста.

Заффі дозволяє йому все.

Рафаель розуміє, що вона ніколи не пручатиметься. Не опиратиметься ні йому, ні комусь іншому. Що вона дозволить усе. Цілувати і роздягати. Розвертати і обертати. Крутити й кусати. Шмагати і затикати рота. І бити, і навіть вбивати себе. І цієї миті перед очима Рафаеля туманною примарою пропливає лялька Ганса Беллмера, фотографії якої він якось бачив в одній галереї неподалік: побита, пошарпана, розібрана і знову зібрана до купи безліч разів — і незмінно усміхнена і байдужа, мов крижана^[11].

Боже милий, та що це з ним?!

Хоч вони і не рухаються, шкіра в обох від поту стає гладенькою і липкою.

Рафаель кладе руки на вузькі стегна Заффі. Поволі стає перед нею на коліна і глибоко вдихає її аромат. Зворушливо-ніжно торкається її язиком. Його руки з любов'ю повзуть від стегон до сідниць дівчини. І у вологій задущливій спеці паризької мансарди Заффі ніби звіддала спостерігає за цим. Так, ніби це відбувається перед дзеркалом — або в якомусь фільмі. Майже лиса голова там, унизу, ворухиться. Атласні

чорні кучері. Шум подиху, хлюпінт слизу і слини. Вона не знає, хто цей чоловік, хто ця жінка, чому нічого не відчуває. Зненацька ослабнувши, вона похитується, і стривожений Рафаель підводиться. Він підхоплює її на руки і веде до ліжка. Лягає поруч із нею. Дихає ніжно на чоло.

— Подих — це дивовижна річ, — мурмоче він. — Подих може все. Якщо вам зимно, він вас зігріє, якщо вам гаряче, він вас освіжить... Вам ліпше?

— Так, — відповідає Заффі. — Тут душно.

Він знову твердіє — лише почувши її голос. Вони голі, мокрі, тиснуться одне до одного на вузькому ложі, він їй дарує кохання. Вони не кохаються вдвох, точно ні — це він, Рафаель, дарує кохання Заффі.

Як і вранці, він розкривається, кохаючи її, віддається безмежно. Байдуже, заплющені в Заффі очі або розплющені. Її тіло не інертне — воно просто відсутнє. Статичне навіть тоді, коли сповнене руху.

Рафаелеві не хочеться йти. Безпрецедентно, але йому здається, що цієї миті в його серці — наче у фузі Баха — зливаються врода й потреба. І він промовляє глухо:

— Заффі... (він трохи побоюється, що вона розсміється йому просто в очі після того, що між ними сталося, причому вже двічі в один день) я хочу звертатися до тебе на «ти».

Трохи помовчавши, вона — так само тихо — відповідає:

— Гаразд. А мені можна?

— Звичайно! О, я дуже хочу, щоб ти мені казала «ти»!

— *Ти*. Ти, — серйозно, без усмішки мовить Заффі, ніби пробуєючи слово на язик.

— І... не лише це! — із запалом і поспіхом мурмоче Рафаель. — Мені хочеться... щоби ти спала вниз. Тут надто душно.

— Спала де?

— У моєму ліжку. Зі мною. Якщо хочеш. Ти цього хочеш?

Цього разу мовчанка триває довго. Рафаєлеве серце б'ється безладно, ніби блукає. Він розуміє, що сторчголов кидається в не дуже нормальну пригоду.

А Заффі не відгукується. Тоді Рафаель Лепаж промовляє ще менш нормальну фразу — і його серце б'ється так, що заглушає слова, які злітають із вуст:

— Я хочу одружитися з тобою, Заффі.

Вона мовчить. Рафаель, божеволіючи від кохання, наполягає:

— Ти розумієш?

І дуже повільно, наголошуючи на кожному слові, повторює:

— Я хочу, щоб ти стала мені за дружину.

Пауза. І тоді вона каже:

— Гаразд. *D'accord*.

Не глянувши в його бік, не усміхнувшись, вона промовляє слово, якому він навчив її в перший день. Гаразд. *D'accord*.

IV

Коли Рафаель повідомив матері по телефону свій намір узяти за законну дружину німкеню, яку щойно взяв до себе служницею, Ортанс де Трала-Лепаж заледве не зомліла.

Чотири роки в окупованому німцями Парижі Ортанс страждала від страшених злиднів. Навіть якщо наприкінці 1930-х років сімейні статки вже не були такими, як на початку століття, коли дідусь Трала збирав перші врожаї зі своїх алжирських виноградників, родина Трала-Лепаж була далеко не бідною. Проте не було чого купувати, особливо взимку. А те, що можна було купити, відзначалося такою низькою якістю, що вживати це було справжнім приниженням для пані, яка пишалася своїми точними і винахідливими гастрономічними інструкціями прислузі.

По кілограму картоплі кожному на два тижні. П'ятдесят грам масла на місяць. А ще: ріпа, кольрабі, буряк, корінь селери, бруква і топінамбур. Звучить майже як вірш, однак нагодувати таким не можна ні чоловіка, ні сина. День за днем на дверях крамничок з'являлося дедалі більше табличок з розпачливими словами: «М'яса немає», «Хліба немає», «Молока немає». А сімейство Трала-Лепаж на вулиці Сени зголодніло. А було ж іще і «Немає вугілля», — тому воно змерзло. Рафаелева мати добре це пам'ятає. Одного ранку у грудні 1941 року, щоби зігрітися, їм довелося спалити кілька стільців і старий фотель.

Отже, голод і холод були надто принизливими. А до цього додавались і повітряні тривоги: найбільше з принижень — бігти до підвалу в домашньому халаті, аби чекати годинами, торкаючись інших тіл і вдихаючи дихання сусідів, з якими вони навіть не віталися на сходах. Перелякані тремтливі жінки зі спицями і в'язанням; чоловіки, які, мов у траншеях, нервово ножем вирізали фігурки із деревини. І її янголятко — Рафаель. Їхнє любе янголятко у дванадцять і тринадцять років тихо грало на флейті в закутку сховища, заспокоюючи інших і розважаючи своїх засмучених батьків...

І в усьому — голоді, холоді, нестерпній тіснєві сховиськ, уже не кажучи про трагічну загибель мес'є Лепаж-батька, — завинили німці.

Зрештою, що знав Рафаель про цю особу, про цю... як там її? Якесь снодійне ім'я! Як можна думати, ніби добре спізнав когось за такий короткий час? І вручити своє життя в її руки?! Чим займалася ця Заффі під час війни?! Авжеж, тоді вона була ще дитям. Проте що робили її батьки? Рафаеле, тобі про це відомо?!

— Її батьки померли, обоє, мамо.

— Це зараз вони мертві. А під час війни вони ж не були мертві, правда?

— Ні.

— Тому я й питаю, чи відомо тобі, що вони робили тоді. Чи підтримували той... страхітливий режим! Ти щось про це знаєш?

— Ні.

— Ага! От бачиш!

Вона сказала це переможним тоном. Ніби щойно виграла партію.

— Бачу що?

— Ну-бо... можливо, це були... можливо, вони робили...

— Слухай, матусю...

Тримаючи у правій руці слухавку, лівою Рафаель проводить по відсутньому волоссю на своїй голові.

— ...Ти ж не вважаєш, що провина передається у спадок?

— Не в цьому річ...

— Чи ти думаєш, що Заффі успадкувала... не знаю... якусь специфічну тевтонську ваду... яка робить її схильною до жорстокості й збочень? Що саме ти хочеш сказати?

— Я ні на що таке не натякаю, янголе мій... Просто кажу — але вкладаючи всі сили, Рафаеле, усю любов до тебе, бажанням бачити тебе щасливим в особистому житті та кар'єрі: *Не роби цього!* Послухайся матері, довірся мені! Це ж божевілля!

І Ортанс де Трала-Лепаж, сидячи перед бюрком у блакитному будуарі на третьому поверсі свого майже шато в Бургундії, розридалася.

— Гей! — дивується Рафаель. — Що я чую? Мамуся аж так засмучена? Слухай, мамочко, я тебе дуже люблю, але не слід забувати, що я флейтист! І що вже двісті років флейта є символом франко-німецької дружби! Згадай Йоганна Йоакима Квантца, який винайшов ключ «мі-бемоль»: він же був знаним колекціонером французького мистецтва! Сам Вольтер відвідував його в замку Сан-Сусі!^[12]

Ортанс рюмсає ще голосніше. Таке враження, що вона із сарказмом повторює назву «Сан-Сусі» — але, хтозна, може вона просто чхнула?

— Згадай про Бьйома, — відчайдушно веде далі Рафаель. — На що було б схоже моє життя без флейти Теобальда Бьйома?^[13] А де він вирішив патентувати свій винахід? У Парижі, мамо! У Паризькій академії наук!

І знову жодної виразної відповіді по той бік дроту — лише повискування й сопіння.

Поклавши слухавку, Рафаель якусь мить стоїть у коридорі, замислений і невдоволений. Він не передбачив такої лютої реакції з боку мами, і це вкрай сильно його бентежить. Незалежність — це дуже добре, і все ж цілком природно, коли на вашому весіллі присутня матір.

А мадам Трала-Лепаж не відступиться. Вона не просто не захоче їхати до Парижа на заручини сина — вона категорично, раз і назавжди відмовиться знайомитися з невісткою.

Рафаель не піддається смутку через її жорстоке рішення. Намагається бути щасливим — така вже його природа; до того ж, він розуміє, що саме йому належить навчити щастю Заффі.

До речі, де вона?

Він знаходить її на кухні, рачки, у гумових рукавичках — вона натирає підлогу. Відколи вони заручилися, вона не вбирається в однострій, але господарство веде бездоганно, як і перше, з такою ж відсутньою посмішкою...

Він спостерігає за нею. Зненацька від її вигляду йому стає лячно.

— У день нашого весілля ти будеш справжньою красунею, — бурмоче він, аби заспокоїтися.

— Так. У мене є сукня, — каже Заффі й підводиться. На його подив, вона йде до своєї кімнати переодягатися.

І постає перед ним у вишуканому однострої школи хостес у Дюссельдорфі.

Рафаель здригається при виді жінки-вамп у чорному.

— Ні, — каже він, — дозволь мені придбати тобі гарну білу сукню. Мені буде приємно зробити це для тебе. Чому тобі весь час кортить бути в чорному? Це ж не похорон зрештою!

— Хіба? — відказує вона з жартівливими бісиками в очах. — Ти ж сам казав, що ховаєш своє хлоп'яче життя, от я й ношу жалобу по

ньому!

Рафаель вибухає реготом — овва, та мала вже й жартувати французькою вміє! — і поступається. Геть втративши від неї глузд, він цілує її в шию, знову і знову, лиже й покусує її плечі, що їх оголила ця сукня, потім поволі починає розв'язувати і розстібати численні бантики, застібки й блискавки, що тримають це вбрання на тілі тієї, яку він кохає...

Ясна річ, це ще не все. Тепер він мусить продемонструвати спритність. Заффі неповнолітня; вона іноземка; крім паспорту, не має жодного іншого офіційного документа, який би доводив, що вона одна, що втратила обох батьків. А як відомо, 1957 року французькі чиновники ставилися до подібних речей дуже серйозно. Вони вимагали, щоби їм представили фото відповідного розміру — ні міліметром більше, ні міліметром менше, анфас, а не розворотом у три чверті, на сірому, а не білому тлі — або навпаки, на білому, а не сірому; а ще оригінали, завірені нотарем, підписані і з печатками шести-семи різних установ.

(О, звісно, відтоді все змінилося до невпізнанності! Працівники паризьких мерій і комісаріатів уже не зневажливі, похмурі й недоброзичливі — чим так славилися раніше. У наш час, переступаючи поріг паризької установи, потрапляєш у стан, близький до екстазу. Стіни вкриті радісними, яскравими фресками, що аж очі сліплять; усі без винятку працівники вранці, перш ніж встати з ліжка, обов'язково кохалися, тож їхні обличчя досі напружені і схвильовані, вони дивляться на вас вологими поглядами, вислуховують ваші проблеми зі щирою приязню, внаслідок чого, запросивши вас гречно сісти до зручного крісла, вкладають вам до рук один із шедеврів світової літератури — Антона Чехова чи Карсон МакКаллерс — і просять трошечки зачекати... і ваші проблеми миттю знаходять гавань і вирішення.)

Рафаель із запалом віддається справі, не боїться нічого. Сімейні гроші матері і ліберальні погляди батька з ранньої юності навчили його повністю довіряти собі. Він має права — а якщо якимсь дивом якогось права йому бракує, має засоби придбати відсутнє. Отже, він супроводжує Заффі кабінетами мерії, замість неї заповнює формуляри, ввічливо сперечається з бурмилами-чиновниками, обличчя яких немов кам'яні, а слова годі розібрати.

Аби в подібній ситуації виграти справу, треба мати майже казковий набір козирів (французьке походження, біла шкіра, особистий шарм, грошовий шарм, притлумлена погроза звернення до начальства тощо); у Рафаеля Лепажі всі ці карти наявні; отож, його шлюб із Заффі здійсниться в мерії VI-го округу Парижа, на площі Сен-Сюльпіс, уже за два тижні після подання заяви.

21 червня — межень. Цього дня, ще не усвідомлюючи цього, Заффі вже носить під серцем дитя. Вагітна вона лише тиждень, менструальний цикл іще не порушився — саме тому на ранок заручин Рафаель тривожиться, коли вона на кілька хвилин зникає у ванній, щоби зблювати.

21 червня 1957 року — чудова погожа днина! Не так спекотно, як того дня — лише три тижні тому, — коли тіла Рафаеля і Заффі сплелися вперше. Ранок ясніє, мерія заповнена сонячним промінням, воно співає на світлій деревині паркету, балюстради і поручнів сходів; важко повірити, що це та сама будівля, де Рафаель уже два тижні бігає з кабінету до кабінету, застосовуючи весь свій шарм, максимум грошей і впливу, щоби вирвати чиновників із затятого тупого мовчання. Саме слово «мерія — *mairie*» цього рання скидається на анаграму слова «наречений — *marie*».

Вони взяли шлюб. Проста цивільна церемонія, без усіляких співанок. За свідків стали Мартен — приятель-тромбоніст із площі Кліши — і його дружина Мішель. Кожен присягнув у тому, в чому мав присягнути, і підписав те, що мав підписати. Прийшла мить цілуватися. Рафаель поклав на вуста Заффі чистий тремтливий цілунок, найніжніший цілунок у своєму житті, цілунок у душі Дебюссі — достоту «Прелюдія до пообіднього відпочинку фавна».

Однак прощання із цноту не змінило вуст Заффі. Як і до шлюбу, вони ані літери чуттєвості не промовляють.

Відтепер Заффі зветься мадам Лепаж.

Наступного ж опісля церемонії дня, прихопивши свідоцтво про шлюб, вона чимчикує до посольства Федеративної республіки Німеччини (ніби за іронією розташованого на авеню Франкліна Рузвельта) і залишає свій паспорт. Німецькі чиновники прудкіші за французьких — новий документ вона отримує вже за тиждень. Старий їй повертають із обрізаним кутком — щойно опинившись удома, вона розриває його на шматки і кидає у смітник.

Прізвище її батька, фамільне прізвище, яке вона носила впродовж двадцяти перших років свого існування, забуте назавжди.

Чи не з цієї причини Заффі пожадливо і проти всіх сподівань відповіла Рафаелеві «Гаразд» на пропозицію шлюбу?

Хтозна, що це було — нерозважливий вчинок із його боку чи приховані мотиви з її боку, — однак лінії їхніх доль відтепер нерозривно пов'язані: навіть якщо їм про це ще невідомо, юна німкеня та її француз-чоловік чекають на дитину. Будується нова ера, що стане генетичним перехрестям двох таких різних людей...

І немає на те вже ради: їхні рішення, їхні вчинки матимуть неминучі наслідки.

V

Перша шлюбна ніч нічим не відрізняється від уже пережитих ними разом у цьому самому ліжку ночей: Рафаель робить Заффі кохання і засинає. Він спить мирним дитячим сном — і вражає контраст між обличчям з янгольським виразом і лисиною зрілого чоловіка. Прекрасні волохаті груди, оголені цієї теплої червневої ночі, тихо підносяться і опадають, слідуючи за рівномірними рухами легенів. Поміж багатьох інших рис Рафаеля є й одна дуже цінна — він ніколи не хропе під час сну: завдяки майстерному володінню своїм диханням переходить між вдихом і видихом завжди вільні.

Щодо Заффі, то вона, як завжди, дивиться в стелю. Засинає лише близько четвертої ранку — і спить тривожно, здригаючись, хоч це аж ніяк не турбує сну її новоспеченого чоловіка.

Та їй невідомо, що Рафаель поставив будильник на шосту ранку. Він стоїть зовсім поруч на тумбочці — Рафаель сподівається, що прокинеться вмить і не дасть будильнику пробудити Заффі. Він хоче зробити їй сюрприз — купити круасанів у булочній навпроти; уперше саме він приготує сніданок і принесе їй його в ліжко. Він хоче побачити, як осяється її обличчя, як її плоть оживе під його пальцями... Йому відомо, що вона не кохає його — поки що не кохає; але він вірить у ліпше. Достоту як в музиці (вмовляє себе Рафаель): пристрасть — ніщо без терпіння і праці... та поволі вона приходить. Так буде і з їхнім шлюбом. Про інакше він навіть і думати не хоче. Досі він досягав усіх цілей, які ставив перед собою, винятків не було. Певно, саме тому він так добре спить.

Ніч іде собі геть так-сяк, і перші промені сонця проглядають крізь віконниці спальні на вулиці Сени. (Віконниці, звісно, зачинено, та якщо їх розчинити, можна побачити, що вікно виходить на внутрішній дворик, повний клумб і горщиків з квітами на підвіконнях, зарослий плющем і диким виноградом; можна почути спів голубів і синиць, ластівок і малинівок... правду кажуть — у старовинному центрі Парижа гроші дають змогу вуличним мешканцям відчувати себе за містом.)

Дзвонить будильник.

Ідилія перекидається на хаос.

Заффі із заплученими очима волає і б'ється в ліжку.

Рафаель навздогад простягає руку до тумбочки і перекидає будильник, який стрибає по всій кімнаті і зупиняється біля дверей, продовжуючи голосно дзеленчати — а Заффі тим часом реве пронизливо й болісно, реве майже як мале дівча.

Спантеличений Рафаель, у паніці, ще не прокинувшись остаточно, у темряві намагає клятий будильник, нарешті знаходить його, вимикає — і обертається.

Заффі скрутилася калачиком під ковдрою.

Рафаель знічений. Бідолашний приголомшений чоловік. Він підходить до ліжка і кладе на калачик тремтливу руку.

Калачик підскакує, відкидає ковдру, розгортається вмить, перетворюючись на оголене тіло жінки, яка прожогом кидається до ванної кімнати — і блює, блює, блює...

Он воно що... В очах Рафаеля зблискує розуміння. Йому здається, що він щось зрозумів (а як бути з будильником? і з виттям?). Невже його кохана Заффі, його любя, обожнювана дружина вже чекає від нього дитину?!

З головою, що обертом іде від щастя, він сідає на ліжку. Вслухається в тикання годинника. Майже метроном — сто двадцять ударів за хвилину; Рафаель заміряє за ним ритм свого серця. Ясна річ, скоро він стане батьком. Спокійний і водночас не тямлячи себе від радощів, він рахує: серце тікає майже так само швидко, як і годинник. Він буде батьком!

Повертається Заффі — на ній одна з дюжини льоль, що він їх подарував їй на весілля. Жовтий шовк надає її обличчю зеленуватого відтінку.

Та вона опанувала себе, навіть усміхається. Заффі каже:

— Наснився поганий сон. Вибач. Я не хотіла тебе налякати.

— Не вибачайся, — відказує Рафаель, куйовдячи її коси. — Мені до вподоби несподіванки! Ніби прокинувся посеред Будинку з привидами під час Ярмарку Трону^[14]. Слухай, тепер серйозно... усе гаразд?

— Так, але... трохи болить живіт.

— Знаєш що, о моя дорогенька Заффі? — каже на це Рафаель, просуваючи руку під жовтий шовк і проводячи нею по животу.

— Що?

— Я тут подумав... нудота... чи не носиш ти випадково отам маленького Рафаеля Другого, га?

Із зеленого обличчя Заффі миттю стає білим, як сніг.

— О ні, — дуже глухо говорить вона, і цілком ясно, що це «О ні» означає не «Я не вірю», а «Світу прийшов гаплик».

— Люба моя, серце моє! — шепоче Рафаель. І міцно пригортає її до себе.

Жінки при надії звичайно щасливі, — міркує він. Перші тижні через потрясіння гормональної системи вони часто страждають від нудоти, та потім — потім розквітають, наповнюються теплом і спалахують внутрішнім саявом... Рафаеля аж розпирає від гордощів. Він пишається не лише тим, що зачав дитя, а й тим, що знайшов (навіть і не шукаючи) геніальне вирішення проблем Заффі — материнство.

Авжеж, йому відомо, що в Заффі проблеми. Він не дурень і не сліпий. На початку, тієї самої миті, як побачив цю дівчину на порозі квартири, він помітив у ній рану й відчув, що в лоб тут не підеш. Саме тому він нічого не питав її про дитинство: окрім смерті батьків, він не знає нічого з того, що пережила його подруга до того моменту, як — сорок днів тому — натрапила на оголошення «Шук. прислугу жін. для прибир.» у «Le Figaro». Проте Рафаель — оптиміст. І волюнтарист. І — що важливіше — щиро закоханий. Він переконаний, що таємнича рана загоїться його зусиллями і завдяки його кохання, і до Заффі повернеться радість життя, яку з нею розділить він. І хіба можна знайти певніший спосіб досягнути цієї мети, аніж носити в собі і своїм тілом давати... нове життя?

— Я поставив будильник, — каже Рафаель з усмішкою, відхилиючись від Заффі. — Хотів купити нам круасанів, хотів зробити тобі сюрприз.

— Не варто, — зауважує Заффі. — Я не голодна.

Ніби не помічаючи погляду чоловіка, вона відвертається і починає одягатися.

— Ні! Ясна річ... — погоджується Рафаель. — І все ж, люба... дозволь призначити тобі зустріч у лікаря?

— Зачекай трохи, — відповідає Заффі, помовчавши. — Зачекай кілька днів... Аби упевнитися.

— Добре, серденько! Все, як ти хочеш. Та я... хтозна чому, вже переконаний у цьому. Певно, це чоловічий нюх! Я це чую... оцим! — І, схопивши руку Заффі, він кладе її на свої яєчка (голі, еге ж). Аби насмішити її. Та вона не сміється.

Пара не вирушає у весільну подорож, бо Рафаель підписав контракт на липневе турне до Сполучених Штатів. Він пропустив чимало репетицій через свій епічний герць супроти спруту французької бюрократії; тепер слід надолужити згаяне, тож він працює щодуху — більше сам, аніж з оркестром. Проте у нього все вийде!

Щодо Заффі, то під час відстрочки, яку вона попросила в чоловіка — «кілька днів» до офіційного визнання її вагітності — поринає з головою в господарство. Сама ухвалює рішення перефарбувати кімнату прислуги. Варто Рафаелеві відвернутися, вона підхоплюється і бігає поверхами, з третього на сьомий та з сьомого на третій, з важкими банками фарби в руках. Сусіди проводжають її поглядами, супляться і зачиняють вічка. Натомість мадемуазель Бланш передчуває біду.

Сама вона втратила здатність народжувати через хімічні сполуки, всотані її тілом на початку 1950-х років — тоді, працюючи на заводі батарейок «Wonder» у Сент-Уані^[15], вона п'ятнадцять місяців провела в цеху, який називали «пеклом». Тому дівчина, яка носить сходами, замість користуватися ліфтом, і у страшенну спеку працює при щільно зачинених вікнах у тісенькій кімнаті, де тхне скипидаром і фарбою... викликає в неї страх.

Мадемуазель Бланш підозрює вагітність — і це її непокоїть. Чи в курсі месьє Лепаж про те, чим за його відсутності займається юна дружина?

І того дня, коли — почервонівши і з німецько-французьким словничком у руках — Заффі питає її, де поблизу можна купити в'язання, мадемуазель Бланш здригається з голови до ніг і відкидає підозри: тепер вона точно знає, чого чекати. Жінка на початку вагітності має лише дві можливі причини запасатися пряжею: або їй страшенно нетерпеливитися стати матір'ю, або вона зовсім не хоче нею ставати. Бо молодиці... не варто такого казати, та все ж... безглуздо в'язати пелюшки за вісім місяців до народження.

Що ж робити? Мадам Лепаж не вельми товариська. Певно, — міркує мадемуазель Бланш, — її відлякує моя гидка пика. І все ж, може,

варто таки запросити її на хвилинку до себе, коли опівдні вона сходитиме по другу пошту? Пригостити лікером? Варто спробувати... Ага! ну от! вона перелякалася, знайшла привід для відмови — і тікає, драпає, пропадає. Хтось інший дасть їй адресу крамниці. Чи варто звернутися з цим до мес'є Лепаже? І знову казатимуть, що консьєржки втручаються в те, що їх не обходить. І все ж, слід-таки сказати йому... але сказати що? Що його дружина вагітна? Щодо цього він напевно в курсі. Що вона хоче купити спиці? Це ж нормально, ніякого злочину тут немає... Що в очах його юної дружини я бачу той самий погляд загнаного звіра, який помічала в інших юнок, коли вони поверталися на завод після нетривалого відрядження до Бордо разом із босом, мес'є Лонгкюїсом (авжеж, без жартів, саме так звали цього негідника^[16]) — вони всі проходили через це, і навіть по кілька разів, якщо були гожі, а потім деякі з них...

Мадемуазель Бланш налила собі другу чарку лікеру і занурилась у спогади — тож ми можемо навшпиньки вийти з її кітчевої помаранчевої кухні, де кожен квадратний сантиметр прикрашено брязкальцями, дурничками, керамічними тарілочками із зображенням якоїсь відомої французької пам'ятки, рослинами в горщиках, кліткою з канаркою, рецептом, вирізаним із журналу «Elle», програмою радіопередач...

А поки ми затримуємося на кухні зі смачним лікером мадемуазель Бланш, розгортається справжня драма: Заффі, ванна кімната, розкручений металевий вішак, білі кахлі, червона кров, Рафаель, крики, телефонний дзвінок, швидка допомога, лікарня, медсестри, візки, лікарі, оглядини, перешіптування...

Мокрі щоки Рафаеля. Сухі щоки Заффі.

Спроба не вдалася: дитя ще живе. Заффі стане матір'ю — байдуже, хоче вона цього чи ні.

Вона докоряє собі, що не дочекалася від'їзду чоловіка до Сполучених Штатів; вона розуміє, що безсоння часом заважає їй усе чітко розрахувати.

Рафаель довіряє бліденьку дружину, яка ледве тримається на ногах, своїм приятелям з площі Кліши. Мартен і Мішель дуже їй співчують. Авжеж, вони потурбуються про Заффі. Оскільки їхня старша донька поїхала з кузенами на море, Заффі може спати в її кімнаті. «Усе буде гаразд, — заспокоюють вони Рафаеля. — Телефонуй

нам звідти. І ні про що не хвилюйся. Грай на своїй флейті, грай як бог!»

Рафаель у літаку з іншими членами оркестру. Він знеможений. Чому вона це зробила? Чому, погодившись вийти за нього, спробувала вбити дитину, яку вони разом зачали? Боялася, що вагітність спотворить її тіло? Чи, сама щойно вийшовши з віку дитини, почувалася недостатньо зрілою для материнських обов'язків? Він затуляє обличчя руками і намагається пригадати кольорове гудіння «Джмеля» Римського-Корсакова.

Заффі дивиться в стелю. Вона лежить на дитячому ліжку в дівчачій кімнаті зі стінами, вкритими незграбними малюнками, і меблями, заваленими ляльками. Дівчинці, яка вирушила до моря, вісім років. Вісім — як і Заффі, але не так. Як і Заффі — але не так, як зараз. Як Заффі, коли їй було вісім. Проте не зовсім так.

Вона попросила не відчиняти віконниці вдень.

І день за днем це росте в ній.

VI

Пришвидшимо хід подій — ця можливість п'янить, ніби сон, спершу солодко насолоджуєшся особливою миттю, а потім — яка насолода! — усе зсувається, дні минають, з'являються і розчиняються, тануть один у одному... Поплаваємо трохи на поверхні океану подій, що відбуваються на планеті Земля восени 1957 року. Унизу миготять брижі... Час від часу виринають клоччя піни, яку ми розпізнаємо — то Рафаель із засмученим поглядом, повним кохання й турботи, то Заффі, завжди задивлена в себе, — та ось їх відносить хвиля, замінюючи на новини, що сиплються щедро, заколисуючи і причаровуючи нас.

Скажімо, після секретної операції «Шампань» у січні тогоріч^[17] чимало юних французьких призовників навчилися сяк-так допитувати фелаків або тих, кого підозрювали в належності до них чи в тому, що приховували фелаків, а також тих, кого підозрювали в тому, що ті могли щось знати про сховки фелаків — себто усіх, будь-кого з місцевого населення... Тим часом Федеративна Німеччина перетворювалася на найквітучішу країну Європи... Мао Цзедун, вдихаючи аромати Ста квітів^[18], збирався з силами перед Ривком... У Радянському Союзі виведення на орбіту «Супутника-1» щойно відкрило нову космічну еру... А президент Сполучених Штатів — той самий Дуайт Ейзенгауер, який розчавив Вермахт 1945 року, — почав придивлятися до В'єтнаму...

Щодо Лепажів з вулиці Сени, то їх ці події мало турбують. Рафаель щовечора, звісно, купує «Le Monde» — так само його батько купував раніше «Le Temps» — та найчастіше гортає сторінки газети, байдуже продивляючись заголовки. Найменше ж, що можна сказати про Заффі, — її мало цікавить навколишнє життя. Вони обоє далекі від нього, хоч і з різних причин. Заффі зачинилася у своєму болю — щільно, достоту устриця навколо перлини. А Рафаелеві зосередження дається ліпше, аніж цікавість: його голова забита і вагітною дружиною, і вечірнім концертом.

Тому, прокинувшись вранці 17 жовтня і з подивом зрозумівши, що не працюють ні світло, ні газ, ні ліхтарі зовні на вулиці, та почувши з

перехрестя на Одеоні (у ста п'ятдесяти метрах від них) гудіння страхітливого затору, вони не могли збагнути, що трапилося. Усі ці тижні вони не читали про глухе і загрозливе буркотіння працівників електричних і газових компаній Франції. І коли ввечері того самого дня Нобелівський комітет вирішив вручити премію в сфері літератури Альберу Камю, вони не побачили політичного підтексту рішення. Про Камю вони не знали нічого, не читали ані рядка з його творів, навіть не знали, що це француз із Алжиру^[19].

Вагітність Заффі минає болісно. Цим вони і живуть.

За перші чотири місяці вона втрачала вагу, замість набирати її. Їсть вона мало. Те, що ковтає під заохочувальні вмовляння Рафаеля, миттю виходить із неї. Позбавлене їжі дитя харчується її кістками. І без того блякла врода Заффі згасає: обличчя марніє і нагадує череп, під очима висять глибокі мішки, ясна стікають кров'ю, сили немає.

Вона вже не ходить на закупи на вулицю Бюсі, не готує на кухні. Її вивертає від одного лише вигляду м'яса. Рафаель змушений повернутися до звичок юного одинака: перехоплює щось нашвидкуруч — вдома чи в бістро на розі.

Тим часом Заффі продовжує мучити себе господарством — бачити її за роботою нестерпно. Марія-Фелісе знала, як поставити старі чоботи Рафаеля біля його улюбленого крісла так, щоби наступного дня він їх одразу знайшов. Заффі ж їх миттю прибирає. Причому іноді так добре, що Рафаель не може нічого знайти і благає її повернути свої речі.

Він приголомшений і розпитує Мартена: Мішель так само дивно поведилася під час вагітності? Ні... не зовсім... принаймні точно не так.

І коли ввечері він повертається додому, від Заффі, заляканої в темряві за кухонним столиком (причому навіть під час перерв у страйках електриків), у нього стискається серце.

Найгірше (гіршого і не вигадасш) — те, що вона навідріз відмовляється ділити з ним ліжко. Мовляв, її безсоння заважатиме йому спати, а він мусить бути в добрій формі, щоби грати на флейті — тож тепер вона спить на розкладній канапі в бібліотеці, у протилежній частині квартири. Рафаель із недовірою хитає головою: лише через три місяці шлюб у них вже сплять у різних кімнатах?!

Якось уранці, випадково зайшовши до бібліотеки, поки Заффі була у ванній кімнаті, серед розкиданих простирادل він помічає дивний

предмет. Він миттю перетинає кімнату й хапає його. Із подивом крутить у руках. Цієї миті повертається Заффі — вона з люттю кидається до чоловіка і вириває з його рук лапку плюшевого ведмежати.

— *Віддай!*

Це крик відчаю. У Рафаеля шлунок зводить від передчуття. Він навіть не намагається чинити їй спротив.

— Заффі, що це таке? — бурмоче він.

— *Це моє!* — горлає Заффі й уся тремтить. І спантеличена власною надто бурхливою реакцією, додає: — Нічого такого. Іграшка... коли я була маленькою... Тому... вибач...

— Але що це?

— Просто дурничка. Ти сміятимешся...

— Заффі! Хіба я колись сміявся з тебе?

Заффі ховає дивний предмет під подушку і швиденько прибирає ліжку — бездоганно, мов медсестра, мов солдат.

— Ходімо. Тобі зробити кави?

Певно, це була найдовша їхня розмова за всю осінь.

А й справді, спілкувалися між собою вони дедалі менше. Дарма, що Рафаель покохав Заффі за її загадкове мовчання — відколи вона стала йому за дружину, особливо ж відколи була при надії, це йому не до вподоби. Її мовчанка здається йому важкою й загрозливою. Чому Заффі така закрита? Йому боляче про це думати — таке гидке для нього саме відчуття зажури.

Почасти до шлюбу із Заффі Рафаель ніколи не мав справжніх проблем. Авжеж, татова смерть засмутила його, але не була тим, що можна назвати проблемою.

Він не знає, як цьому зарадити, і відчуває біль.

Коли телефонують Мартен і Мішель, стривожені здоров'ям його дружини, він дає туманні і більш-менш оптимістичні відповіді. «Тепер це очевидно!», — приблизно так каже він.

Авжеж, вочевидь маленький і незручний мозоль: ніби дитя великого мозоля, на який Заффі обернулась улітку, того дня, коли Рафаель без попередження завів будильник. Він засмучено каже собі, що порівняно з нинішньою розгубленістю той ранок волань і страху перетворився мало не на приємну згадку.

— Я переконаний, що все буде гаразд, — запевняє він Мішель по телефону. — Хоча... іноді вона дійсно здається такою... пригніченою.

— Можливо, вона зберігає якусь похмуру таємницю? — припускає Мішель. — Можливо, під час війни вона стала свідком смерті якоїсь дитини, а вагітність їй нагадала про це? Хтозна... Вона часто плаче?

Рафаель не очікував на це питання.

— Ні, — каже він по нетривалій паузі, кілька разів провівши пальцями лівої руки по рідкому волоссю. — Ось ти запитала — і я розумію, що ніколи не бачив її у сльозах. Жодного разу.

Рафаель розраховує на появу дитини в березні, аби все залагодити, полегшити атмосферу... Атож, він дуже на це подівається. Зрозуміло, що з незбагнених для нього причин Заффі боїться цієї дитини-незнайомця. Та щойно вона з'явиться на цей світ, то стане цілком реальною — саме *ця* дитина, не якась інша! Не буває матерів, які встояли б перед власним дитям!

Отже, усе залагодиться. *Так має бути.*

Тим часом пригніченість Заффі просочується під двері й інфікує кожен квадратний сантиметр помешкання на вулиці Сени. Навіть повітря здається зіпсованим. Як вдувати таке повітря в любу його серцеві важку срібну флейту роботи Луї Ло? Аби підготувати «П'ять замовлянь» Жоліве^[20], Рафаелеві нині потрібні всі сили й уміння. Тому навіть над своїми сольними партіями він працює у приміщенні, яке оркестр винаймає біля Орлеанської брами, і повертається додому пізно.

(Інші жінки? Ні. Йому таке й на гадку не спадає. Він закоханий в Заффі. Зворушений її вагітністю. Спантичений її горем.)

Дні тягнуться дуже повільно. Це найкоротші дні року — і все ж нестерпно повільні. Нестерпні і довжелезні ночі.

Якось увечері, після вечері, ще нестерпнішої, ніж зазвичай (у меню страви, зроблені Рафаелем для Рафаеля, бо Заффі не терпить запах жиру під час приготування: оката яєчня і смажена картопля — смажена, на жаль, на зavelикому вогні і недостатньо довго, тож зовні вона згоріла, усередині ж була сира, словом, неїстівна; для Заффі: кілька грінок без масла і трав'яний чай без цукру), дзвонить телефон.

Рафаель бере слухавку:

— *Мамо!*

Нічого вдіяти з собою він не в змозі — серце тьохкає радісно, мов у хлопчини.

— Ну як? — каже Ортанс де Трала-Лепаж. І після короткої паузи: — Як справи?

— Усе гаразд. *Ça va, ça va*, — відказує паралізований Рафаель.

Навіть якщо зараз у їдальні Заффі немає, Рафаелеві важко щиро розмовляти з мамою про ситуацію, яка склалася. То як підсумувати шість місяців шлюбу з наймичкою-німкенею? «Усе гаразд... *Ça va, ça va*...»

— Ти ж прийдеш до нас на Різдво? — веде далі Ортанс і (випадок безпрецедентний!) у її голосі вчувається натяк на ввічливість і навіть на ніжність. Рафаель розуміє, що її жахає сама думка про негативну відповідь.

— На Різдво? — перелякано перепитує він, намагаючись виграти час.

Мати і син Лепажі жодного разу не розлучалися на Різдво. Синові на гадку відразу спадає довжелезна низка довоєнних шкільних свят: батьки пожирають очима свого одростка із завитими кучерями, що десь у кутку великої сцени грає на флейті Пана в костюмі чередника... Щороку після вистави мамині щоки блищали від сліз. Чому ж Заффі ніколи не плаче?..

Мовчання триває надто довго, гнітить, Рафаель розуміє, що мусить знайтися із відповіддю. Байдуже, з якою саме — але хутчіш!

— Треба сказати... О, мамо! Було би просто чудово, якби ми могли приїхати...

— Я не сказала «ви». (І хоча мати перервала його, вона старанно зберігає цукор у голосі.) Я сказала «ти». О, Рафаеле, ти ж не хочеш сказати, що залишиш мене на Різдво саму з Марією-Фелісі?!

— Але ж мамо! — обурено скрикує Рафаель. І додає дуже тихо — так, аби Заффі його не почула, бо вона вже тут, поруч, на кухні, із лячною силою мисить і тре посуд: — Я тепер одружений чоловік, ти мусиш прийняти це!

— Мені дуже шкода, — каже Ортанс, і по її голосу чути, що так і є. — Я не можу приймати цю жінку!

— Мамо... *Ця жінка*, як ти кажеш, нині виношує твого онука.

Тривала мовчанка по інший бік дроту. Нарешті до вуха Рафаеля долинає кілька притлумлених схлипувань.

— Мамочко люба, не плач, благаю! Ти мені робиш боляче.

— Це ти, *ти* раниш мене!

— Досить, будь ласка... Ти ж знаєш, як мені тебе бракує. І будинку нашого теж бракує... Яка там у вас погода? Як ведеться нашій молодчині Марії-Фелісі?

— Наступного року, — відказує мати, — чи іншим разом, як вирішиш, можеш приїхати із малим. Він ні в чому не винен. Але вона!.. Мені шкода... Після всього, що сталося...

Отже, Різдво Рафаель і Заффі проведуть удвох на вулиці Сени.

Та як святкувати з людиною, яка відмовляється їсти?

Засмучений Рафаель замовляє одну-єдину страву — собі. Він накриває на стіл: прегарний білий обрус, білі вишиті серветки, срібні прибори, свічки, високі бокали для шампанського. Йому коштує величезних зусиль умовити Заффі хоча б умочити губи у «Вдову Кліко».

— За тебе, серденько... і за наше дитя!

Вона ж ані пари з уст.

— Заффі, я кохаю тебе.

— *Moi aussi*. Я також.

Проте на ім'я його не називає. (Чи називала хоч раз? Він не пам'ятає.)

Щораз, як вони замовкають, між ними встає важкий сірий, мовби бетонний, мур.

— Наступного року поставимо ялинку, еге ж? — з удаваною веселістю звертається до неї Рафаель. — Для дитинки. А цього разу обійдемося.

Вона ані пари з уст.

— У вас удома ставили ялинку, як ти була маленька?

Пригнічений мовчанкою дружини, він починає співати (голос у нього чудовий) єдину відому йому пісеньку німецькою мовою:

— *O Tannenbaum, o Tannenbaum...* [\[21\]](#)

— Годі, зупинися! — недобрим голосом мовить Заффі.

Рафаель хилить засмучено голову. І повертається до фаршированої каштанами індички.

— Скажи... — за десять хвилин каже він, не в силах стриматися і бажаючи за будь-яку ціну розбавити мовчанку, що ніби глузує зі

святкового столу. — Ви з батьками тоді... раніше... ходили на Різдво до церкви?

— Так. Звісна річ, — примирливо відповідає Заффі.

— А мій тато був атеїстом, не хотів переступати поріг церкви, але мати наполягла на його присутності, коли я брав перше причастя. А потім ми з нею разом ходили на служби — принаймні на Різдво і на Великдень... Мені так подобався хоровий спів! Якщо хочеш, можемо сходити на опівнічну месу. Гарно буде... І хор співатиме... Навіть якщо не знаєш слів, арії всюди однакові...

— Ні, іншим разом. Я втомлена.

— Але ж мова саме про *цей* вечір! — збентежено скрикує Рафаель. — Завтра ж уже не буде Різдва! А втім... роби як знаєш.

Миттю налетіла мовчанка — і він одразу відчув нагле бажання розбити її.

— А ти... ти теж певної миті втратила віру в Бога?

Очі Заффі зиркнули зеленими блискавками: *ти порушуєш правила, ти підходиш занадто близько!*

«Хто ж складав ці диявольські правила?!», — із розпачем думає Рафаель. Він вирішує не зважати, наступати на неї, трохи порушити її рівновагу; йому кортить почути від неї хоч щось, *адресоване саме йому*. А вона віддає йому своє тіло, наче поживу, не поділившись з ним ні своєю історією, ні своїм минулим, ні музикою своєї душі...

— Чим займався твій батько? До війни, я хочу сказати.

Як не дивно, Заффі відповідає просто:

— Лікував тварин.

— Ветеринар?

— Так. *Vé-té-rinaire*, — повторює Заффі, червоніючи несподівано. — А моя мати була просто матір'ю.

І вона підводиться, щоби прибрати зі столу.

«Ми не можемо просто сидіти за столом до другої ночі, розмовляючи і випиваючи, — думає Рафаель. — Хоче це саме те, що подобається мені найбільше. Коли ж я знову зможу це пережити?»

— Піду ляжу, — заявляє Заффі, щойно завершує мити посуд.

Так закінчується їхній різдвяний вечір.

Рафаель грає на флейті.

Грає дедалі ліпше й ліпше, адже тепер його надто інфантильна й оптимістична вдача забарвлена стривоженістю. Вона домішалася до

несамовитого кохання (ні, не заступила його), немов прослизнувши у щілини в його музиці і збагативши її, надавши їй нових барв — складніших і густіших. Особливо в адажіо кожна зіграна Рафаелем нота скидається на поверхню ставка, під якою мерехтять незліченні скарби.

В оркестрі це помітили всі: Лепаж грає, мов навіжений, так, ніби від цього залежить його життя. Він став одним з найвідоміших флейтистів свого віку. Сам Рампаль закримітив його.

А Заффі знай собі миє. Миє та й миє.

Одного холодного дня наприкінці січня вона на кухні тре підлогу жавелевою водою — так, як робить це щопонеділка, щосередини і щоп'ятниці, — аж раптом глухий затаєний біль розриває живіт, відступаючи і зникаючи згодом.

— Рафаеле! — налякано зойкає вона, коли до неї повертається мова.

Вони у «швидкій», над ними блимає світло.

— Занадто рано, — бурмоче Рафаель глухо, стривожено. — Тільки сім із половиною місяців. Напевно, дадуть тобі щось, аби конвульсії припинились... а потім ти відпочиватимеш. Ти мусиш лежати... О, Заффі! Невже аж так необхідно було мити ту кляту підлогу!? На тій кухні нікого не буває, там завжди чисто!

Він боїться втратити дитину. Піт стікає його чолом, мов дощ на лобовому склі. Заффі його не слухає. Оніміла і перелякана, вона хапається за нього автоматично, не усвідомлюючи, що це він. Щодвітри хвилини, щоб не закричати, вона хапає вустами його світлобежевий шовковий шарфик.

«Швидка» доправляє їх до пологового відділення однієї з велетенських паризьких лікарень (не тієї, де вона так невдало робила аборт), і Рафаель бачить обличчя дружини — знеможене, непізнаване, — яку каталка везе на материнську Голгофу.

«Хоч би не... — думає він. — Хоч би оминуло...»

У 1958 році чоловіки ще не супроводжують дружин до пологової кімнати. Не спостерігають безсило і з жахом за розп'яттям коханого тіла. Не хапають — чи то з огидою, чи то із зачудуванням, відвертаючись — своє щойно народжене дитя, щойно воно виходить із пекельного раю, ще липке від крові й слизу... Ні, 1958 року вони мають право спокійно триматися осторонь усього цього у чекальній залі,

чисті й сухі, немов мудреці. Як відомо, більшість із них міряють залу кроками, випалюючи по кілька цигарок. Оскільки Рафаель не курить, як четверо-п'ятеро майже батьків, які чекають разом із ним, він знову і знову проводить лівою рукою по свій майже лисій голові. Уперше йому зрадила схильність до зосередження: піднявши одне зі старих чисел газети «Paris-Match», що лежали на столику, він не може збагнути смисл репортажу. Усе єство Рафаеля тягнеться до подій, що розгортаються просто зараз, так близько, але недоступні для його очей: народження або смерть — він не може знати, що саме, — його дитини...

Господи, ну навіщо було мити підлогу?!

Крики породіль чути навіть через зачинені двері. Часом можна розрізнити слова («Маааааамочкооооо!», «Бооооооляче!», «Нііііііі!», «Уже не моооооожу!»), та переважно це пронизливі схлипування, невиразні клики, дикий рев... опісля такого раз і назавжди можна відмовитися від альковних утіх.

«Господи!» — зітхає приголомшено Рафаель. Намагається уявити, як Ортанс виштовхує його з-поміж своїх стегон, волаючи, як оці... але миттю відмовляється від цих думок.

Жоден з цих криків, здається, не належить Заффі... але чи зможе він упізнати цей крик, почувши його? Напевно, це буде не той крик, що він чув того літа — різкий і навдивовижу дитячий...

Заффі й справді не кричить. І не тому, що стійкіша за інших матерів — просто десять хвилин тому їй прописали загальну анестезію. Її обличчя і ноги прикриті рядниною, а гінеколог тим часом розкриває скальпелем її череву.

Ця мала не хотіла народжувати.

Ця мала не хотіла тужитися.

І безсила тепер: хоче вона чи ні, дитя в неї буде.

А ось і воно, вже виходить, падає в руки лікаря — хлопчик! Негарний. Синенький. Синя дитинка.

Його забирають — швидше, швидше, йому потрібні кисень, перфузії і трансфузії! — і все таки сердечко б'ється! — бум бум бум бум — так, воно б'ється!

Дитинка важить менше двох кілограмів. Це надто мало — навіть для народженого завчасно, на сьомому з половиною місяці.

Це матуся годувати його не хотіла.

Це вона не давала йому нічого, окрім своїх кісток.

І ось Заффі тут, знеможена, переможена, розверста, в оточенні анестезіологів і медсестер. Вона стікає кров'ю, вона вже втратила чимало крові, людей відволікла загроза для дитини, навіть гінеколог пішов, та ось він уже біжить назад, це молодик, який щойно закінчив інтернатуру, його лякає ця надзвичайна ситуація, але він хоче довести свій авторитет — тому, розуміючи необхідність за будь-яку ціну зупинити цей кривавий потік, він схиляється до простішого рішення:

— Ріжемо!

Медсестри шоковані, анестезіологи теж, але вирішує лікар, і він починає видаляти зазначений орган, потім зашиває непритомну жінку, стібок за стібком, скоби, накладені шви... Довгий потворний фіолетовий шрам назавжди проріже її живіт.

Тепер у залі очікування Рафаель сам-один, і самотність лише посилює його страх. Якби він мав волосся на передній частині черепа, то, навчено, зараз затято виривав би його. Він стоїть, не рухається, із заплющеними очима, двома руками схопившись за голову. Волею випадку інші чоловіки розійшлися по своїх виснажених подругах і галасливих немовлятах — і лише Рафаеля ще ніхто не кликав. Страх душить його. Дуже зворушливо (адже під кінець дитинства він таки перейняв упертий атеїзм батька) він починає молитися. Пригадує давні молитви, завчені на заняттях катехізісом, і глухо проказує одну з них: «Богородице Діво, радуйся, Благодатна Маріє, Господь з Тобою. Благословенна Ти в жонах, і благословен плід утроби Твоєї...». Порившись у пам'яті і не знайшовши більше нічого, він починає спочатку: «Богородице Діво...».

— Месьє Лепаж?

У цієї медсестрички напрочуд приємний голос. Певно, дитина не вижила.

— Хочете бачити сина?

Він ніби потрапляє під душ зі щастя. Неможливо описати радість і втіху, що миттю його наповнюють. Він німіє, не здатен зронити хоч звук.

А тепер ходімо разом із ним милуватися малесенькою людинкою в інкубаторі. Що, ви не любите дітей?! Та годі вам, підійдіть, обережно — і ви побачите! Повірте, ця дитина незвичайна. Мені теж огидно дивитися на рожевих щокатих ляльок, завжди схожих одна на

одну, що заповнюють міські парки. Проте тут дещо геть інше. Бачте, це немовля... як би це сказати? Навіть якщо воно не більше ваших двох кулаків — це вже *хтось*. Погляньте, як швидко воно дихає! Погляньте на розкуйовджені пасмочка його волосся! Погляньте на маленьке худеньке личко з напрочуд виразними рисами! Погляньте, як крізь повіки зеленими спалахами блимають ці чорні оченята! Хлопчикові віку лише півгодини — а він уже сяє, випромінюючи надзвичайну чуттєвість.

Рафаелеві не можна ні тримати його на руках, ні навіть торкатись його. Дитина поки що лежить під склом. Їм ледве вдалося її врятувати. Проте все вже позаду. Еміль житиме.

Щоки Рафаеля блищать від сліз.

А що там Заффі? *Out*. Без тями. Ще досі *out*.

VII

Минув місяць.

Заффі повернулася додому, а ще через два тижні й Еміль — *Emil* — із масою два з половиною кіло. (Рафаель записав його до документів з німою літерою «е» на кінці, аби зробити це ім'я більш французьким, але Заффі думає про Еміля без «е», на німецький лад. А невдовзі певний час нам доведеться провести в голові Заффі.)

Молока в неї немає. Хто сумнівався б. Та дешиця, яку мала, висохла, поки Еміль лежав в інкубаторі для немовлят, куди Рафаель без Заффі навідувався щодня. Дитячі медсестри, передбачивши це виснаження молока до її виписки із лікарні, навчили Заффі стерилізувати пляшечки і готувати «материнське молочко»: зважувати порошок, додавати до нього мінеральної води (обов'язково без газу!), підігрівати до кімнатної температури (суміш не має бути надто холодною — у нього почнуться судоми! а гарячим він може опекти горло!). Навчили її купати дитинку (диви, не втопи!) і міняти їй пелюшки (не раничи шпильками ніжну шкіру немовляти!)...

Рафаель робить усе можливе і неможливе, аби повернути прекрасне життя — тепер, коли дитя не заважає, коли воно без ушкоджень ступило на землю. У друкарні неподалік він замовляє розкішну листівку-повідомлення про народження нової людини: золоті літери на опівнічно-синьому папері, — і надсилає її геть усім: матері, колишнім і нинішнім друзям, усім членам оркестру...

Заффі не відправила жодної листівки.

Рафаель каже своїм друзям із площі Кліши, що дитині й матері ведеться чудово. Він обіцяє, що скоро вони зможуть познайомитися з новим господарем виноградників клану Трала — як алжирських, так і бургундських. Та дні минають — а він їх усе не запрошує. Заффі ще надто дивно поводитьсь.

Вона знову взялася за господарку. Не з таким запалом, як під час вагітності, та все ж більше, ніж це було треба. Вона не може залишатися з дитиною, яка виявилася не менш апатичною, ніж мати. Еміль мало спить, рідко кличе Заффі, практично ніколи не плаче. Проте й не лепече. Рафаель подумки каже собі, що така мовчазність і

така серйозність для немовляти — це ненормально. Коли він бачить, як Еміль слухняно лежить на спині в переносній люлі, широко розплющивши очі і майже не рухаючи ніжками й ручками, а мати тим часом пересувається квартирою з ганчіркою і прискачкою в руках — з-за спини його брав мороз.

Вона не вміє тримати дитину. Після купання вона витирає її пухнастим рушником — і стоїть невпевнено, залякнувши, тримаючи голенького хлопчика майже вертикально. Або ж вона сідає з ним на стілець біля вікна — зовні люто дмуть лютневі вітри, — і таке враження, що для неї син не існує. Замість дивитися на нього, вона занурює погляд у пустку... поки — від холоду чи від голоду — Еміль не починає скиглити.

— Хочеш, найму когось? — турботливо питає Рафаель. — Буде тобі допомога.

— Допомога? Мені? Мені не треба допомагати, — відказує Заффі.

Вона закритіша і неприступніша, ніж раніше.

Рафаель, спостерігаючи за тим, як байдуже і недбало ставиться вона до дитини, впадає у розпач. О, це ще не та страшна, всеохопна й непоправна безнадія, що заволодіє ним за кілька років! Це тільки її передвістя.

Поки ж, незважаючи ні на що, він надто тішиться своїм новим статусом батька, аби почуватися нещасним. Щойно повернувшись із репетиції, Рафаель тихенько заходить до кімнати Еміля, щоби переконатися — він дихає, він ще живий! Дитина ж, упізнавши татову ходу, здригається від його запаху, реагує на його появу в кімнаті маханням ніжок і милим радісним нявканням. Рафаель не може надивитися на синочка: авжеж, він надто хлипкий, однак неймовірно гарний — з чорними, мов вугілля, очима, тоненькими ручками, соломинками пальців і голівкою, вкритою (у віці лише одного місяця!) чорним пушком, що вже потроху в'ється... атож, у нього будуть прекрасні кучері, як у тата!

«Незбагненно, — думає Рафаель. — Ти суміш нас двох. Я, Заффі, ще трохи дива, і все це дорівнює... *тобі*».

Часом, нахилившись над ліжечком-кліткою сина, Рафаель відчуває сльози на очах. Тоді він бере у свої руки неймовірно маленькі ручки Еміля, пестить на своїй долоні його кручені пальчики, цілує їх,

шепочучи: «Це пальці митця... бути тобі музикантом, синку. Немає жодного сумніву».

І невдовзі з музичної зали, куди Рафаель не навідувався вже кілька місяців, Заффі знову чула солодкі трелі флейти. Губи її чоловіка стискаються і округляються, ніби ліплять потік повітря, що ділиться надвоє, проходячи під мундштуком. Його язик вправно керує музичними фразами, відділяючи ноти одну від одної, кидаючись на стаккато немов із гострим стилетом — *такатак-такатаката!*

Це ті самі губи, той самий язик, які... та Заффі майже щоразу, як чоловік намагається поцілувати її, відвертається. Їй не до смаку відчувати пожадливі вуста Рафаеля на своїх губах, впускати його гострий язик до свого рота — де він шукає її язик.

На початку березня Рафаель змушений вирушити на три дні до Мілана, де відбудеться кілька концертів. Нетривала, але необхідна поїздка.

— Усе буде гаразд? — питає він у Заффі, і питання миготить у його стривожених очах.

— Звісна річ. *Mais oui.*

Вона навчилася казати «*mais oui*», «*mais non*», достоту справжня французенка. Німецьке «*aber*» так не використаєш.

— Ось номер телефону мого готелю... За найменшої проблеми, хай там що, обов'язково клич мадемуазель Бланш. Гаразд? Вона дуже хороша... Ти впевнена, що все буде добре?

Вона ствердно хитає головою.

Перший день відсутності Рафаеля.

Дитина отам. Вона залишила її на килимі у вітальні. Хлопчик змерз і тихенько, без сліз, починає плакати. Заффі закінчує змитати порохи з меблів. Потім піднімає дитя і кладе до ліжечка.

— Спи! — каже вона.

Поруч, у ванній кімнаті вона розвішує пелюшки Еміля, щойно вийняті з пральної машинки... і замірюється.

Це чудовий сонячний весняний день, а памперси тоді ще не винайшли. Сонячний промінь падає на один з білих лляних прямокутників, який вона чіпляє на шворку — і цей вибух білого, це сонце на сліпучо-білій тканині, на пошивках переносить її далеко.

Вона допомагає мамі розвішувати білизну, вони в садку за їхнім будинком, весна — о, не така, геть не така, весна, що була до того

жахіття, приблизно 1942-го, точно, або 1943-го — авжеж, їй п'ять або шість років, не більше, бо шворка для білизни надто високо і їй доводиться ставати навшпиньки, щоби допомогти мамі...

О, як вони сміялися того дня! Вітер виривав простирадла із рук, перш ніж вони встигали прищепити їх, вони вибухали реготом, підбирали білизну з трави (о, цей зелений і білий кольори! біль тодішніх простирадл і зелень тодішньої травички: назавжди втрачені екстракти і абсолюти) і знову натягали її, разом наспівуючи: *Kommt ein Vogel geflogen*, — у мами було сопрано, а в Заффі голос нижчий, альт, — прилетіла до мене пташка, тримаючи в дзьобику записку *von der Mutter*, від мами, — зрештою Заффі ніколи не отримувала від мами листів, і зрештою мама згодом знайшла інше застосування цим простирадлам, — але ж як вони сміялися того дня! танцювали і грали в хованки серед білизни, що тріпотіла на вітрі... Мутті! *Mutti*! Коли Еміль заговорить, то називатиме її *taman*, мамочка, а не Мутті! *Mutter* покладено край, а разом із нею і *Muttersprache*: зависли раз і назавжди...

Вона розвісила все. Захекалася, серце тривожно б'ється, страшна вага тисне на груди. Заффі швидко біжить довгим коридором, аби поглянути на Еміля в ліжечку. Він не плаче — але час його годувати. Вона бере його на руки, обіймає, колише, — не шалено, не з люттю, ні! — а він, зголоднівши, тулиться до її порожніх перс і, як завжди, не плаче...

Істотка.

Вона несе його до кухні і кладе на стіл, аби приготувати «материнське молочко» — кладе просто, немов якусь торбу (він ще замалий, аби скотитись і впасти на підлогу; і все ж страшно бачити таке досить тваринне ставлення до людської істоти). Коли пляшечка готова, Заффі знову бере Еміля на руки і вставляє гумову пипку йому до ротика. Еміль п'є і своїми чорними очиськами жадно вивчає мамине обличчя. Його личко оживає: маленькі ніздрі вдихають повітря, а маленькі брови піднімаються й хмуряться, надаючи дитині здивованого і водночас стривоженого вигляду...

Еміль миттю поринає в сон — і причарована Заффі уважно роздивляється його прозорі повіки, схожі на мікроскопічні географічні мапи, де блакитні вени позначають річки. Вії тремтять: цікаво, що ж то

за образ пронісся перед його очима, чим може снити немовля? Еміль зітхає і прокидається, стискаючи губки навколо пипки...

А Заффі лячно.

Скочивши на ноги, вона кладе Еміля на плече (так її навчили в лікарні), плескає його по спині, чекає на відрижку — і повертає його знову собі на руки. Страшно дивитися, як син довіряє їй, віддається її обіймам, не підозрюючи, що стиснувши трошки сильніше, лише трошки...

Так просто. Просто нечувано легко...

Їй це відомо завдяки мес'є Ферра, точніше Жульєну — її учителеві французької в ліцеї; він у липні 1952 року після уроків — їй було п'ятнадцять, а йому тридцять два — взяв її по-дружньому, а згодом уже геть не по-дружньому, скажімо, взяв у заручниці, ніби відчуваючи гостру потребу показати їй усе з усіх можливих кутів, звільнивши почасти її тіло і розум. Заффі не вважала за потрібне просвіщати учителя щодо своєї фізичної цноти (якої її позбавили багато років тому); щодо геноциду євреїв, то — навпаки — вона була немов чистий аркуш. Ледве могла пригадати афіші, розклеєні влітку 1945 року на небагатьох уцілілих стінах у їхньому кварталі Тегель — незрозумілі як зображення (звалені в купи голі трупи), так і підписи («Це — ваша провина!»).

Жульєн Ферра добре знав, що в оточенні Заффі — ні в школі, ні вдома — на цю тему ніколи не говорили, але вважав себе в силах засвітити цей згаслий ліхтар, адже коли він вчився в Ліоні після війни, то обожнював кіно і щодня дивився повтори жахливих хронік і новин із Нюрнберзького процесу: докази провини німців, якими досхочу годували французів, аби переконати їх у їхній невинуватості. Тому під час похмурого уроку Історії, що тривав для Заффі цілісіньке літо, мес'є Ферра (чи радше Жульєн) вважав за потрібне не опустити жодної деталі; тож дівчина дізналася про Кришталеву ніч, про те, як старих євреїв примушували спускати штани посеред вулиці (досі вона й не здогадувалася про обрізання), про золоті зуби, про мило з людського лою, про абажури з людської шкіри...

А ще про це.

Це дуже просто, це нечувано легко, — пояснював їй молодий учитель на канікулах, пестячи щойно народжені перса приголомшеної школярки. Воно ж таке мале, кошеня або кроленя — дешиця, майже

ніщо. Береш за ніжки, достоту лікар під час пологів — кісточки легко вміщаються в коло між мізинцем і вказівним, дитинка висить голівкою вниз, розкачуєш її раз-два — і гоп! готово, череп м'якшає, все дуже легко, мати волає, голівка розбилася, залишаються бризки крові та мізків, маленькій істоті кінець — *Aus, vorbei!*^[22] — її викидають, регочуть і беруться до наступної жертви.

Заффі притуляє до себе Еміля. Дивиться на те, як він спить, милується чорними кучерями, що приклеїлися від поту до лобика. Спить він глибоко, однак крізь вузьку щілину поміж вій проглядає чорний півмісяць зіниць.

Вона заплющує очі.

Дивиться на есесівця, що робить цей рух — дитячі кісточки схоплені в коло між мізинцем і вказівним, коротке розгойдування, розмах, маленьке тільце б'ється об цегляну стіну або борт вантажівки або бруківку... і вона запам'ятовує цей рух, цей образ, стоп-кадр! Вона підходить ближче, дивиться на юного прекрасного есесівця — такого стрункого і дужого, у нього ж теж є тіло, авжеж, він — також тіло, яке ссало молоко в матері; Заффі не вдається роздивитись обличчя, вона бачить лише білі кулі очей, сталеві щелепи й вуста, зсудомлені гримасою сарказму — але тіло вона бачить добре, тож візьмемо тіло, воно поза часом, і Заффі з заплющеними очима наближається до нього, знімає чорні блискучі чоботи, мундир і штани, і поки вона роздягає його, тіло есесівця зіщулюється, розслабляється, м'якшає... і нарешті перетворюється на Еміля, що спить на руках у матері, у Заффі.

Вона притискає дитину до себе, її нудить, вона не відводить погляду від тоненької щілини оченят поміж вій, відчуває аромат його шкіри, чує його подих — а зовні вона чує клекіт паризьких птахів, на початку березня це лише голуби і горобці — *«Повернися, Рафаелю! Чому ти поїхав?!»*.

Vati^[23] немає вдома, він далеко, як і решта тат, як завжди, дивний цей світ без батьків, із чоловіків у містечку лишилися тільки старі і недоумки, хворі і божевільні, не враховуючи *Fremdarbeiter*^[24], які обробляють поля, але це не чоловіки — це вороги-полонені, справжні чоловіки далеко, б'ються із ворогами, наш ворог — увесь світ, вороги оточують нас, прагнуть нашої смерті, отже, чоловіки захищають нас, надсилають нам листи, тому час жінок минає в читанні і перечитуванні листів їхніх чоловіків, які украй рідко повертаються до містечка, раз на

рік у відпускну або мертвими в одностроях, як герр Зільбер, наш сусід, але з *Vati* інакше, однострою у нього немає, він не загине, бо глухий на одне вухо, йому поталанило, тож він працює в Леверкузені, у лабораторії, мов чарівник — це дуже важлива робота, він шукає ліки, і цього разу не для тварин, а для людей, аби допомогти їм заснути...

Другий день відсутності Рафаеля — сидючи у вітальні в куточку шкіряного дивану, Заффі колисає Еміля. Усе спокійно, голуби туркочуть, горобці цвірінькають, але все спокійно, дерев'яні меблі блищать чистотою, ночі приходять на зміну дням, Заффі не спить уже другу ніч, їй дуже страшно, але все спокійно.

Це найдивніше — щоразу все ніби спокійно, безхмарно, погода ясна, у відчинені вікна ллються музика і запахи неділі, люди на вулиці щось весело лагодять або теревенять у садках, аж раптом пекло, зойки, тріск, розірвані тіла — і миттю знову спокій, знову повертаються тиша і непорушна небесна блакить...

Заффі стискає Еміля в обіймах, йому лише шість тижнів, він уже попив і відригнув, він спить, усміхається янголам, а з кутика його вуст стікає тоненька цівка молока. Заффі витирає її пелюшкою.

В усіх будинках бракує чоловічого запаху, немає ні шкури, ні тютюну, ні поту, тхне лише супом із кропиви та зажурою матерів, коли під час сільських свят, похекуючи, під вальси Штрауса кружляють самі старці... а жінки танцюють у парі з жінками.

Мати Заффі співає. Вона тримає на руках маленького двомісячного Петера — плід минулорічної відпускної, еге ж, праця на компанію «Баєр» це вам не синекура, це теж військова служба, їздити куди заманеться не вийде; Петер ховає голівку між персами матусі, а вона співає — для нього й для інших: «*Alle meine Entchen schwimmen auf dem See*», — усі мої каченята пливуть ставком, пливуть ставком; навколо неї їх п'ятеро, кожен чіпляється за неї, пальчики намагаються щось схопити, кожен прагне доторкнутися до неї, байдуже за що, за край сукні, за лікоть, за пасмо — «*Köpfchen in das Wasser, Schwänzchen in die Höh...*» Вона колише Петера, наспівуючи, і більше нічого не чути, майже нічого, усі голівоньки під водою, а над водою стирчать тільки хвостики, і не від літаків тремтить тіло Мутті, ні, це від співу, та потім — ніде правди діти — вони чують уже на звичний подзвін і знову це: довгий, протяжний свист, нічне небо спалахує феєрверком, ялинкою із сотнями свічок, і Заффі лине далеко, перетворюючись на

шматок холодної паніки, на подув і посвист, на вітряну воронку, вибухи ніби лунають просто в її голові — кістки черепа неначе ламаються і хрустять — а потім дзеленчить розбите скло, і дзеленчання скалок переходить у гучний регіт — га-га-га! відьми! шабаш! — і в суцільне ревисько.

Це волення жінки, яке розриває вас від тім'я до п'ят — ніби блискавка, що розрізає обрій. І волення чути не тут — тут ми скрутилися всі на підлозі в кутку однієї з кімнат за купкою меблів — ні, його чути поруч, у сусідньому будинку, куди влучили, і це ревисько, здається, не скінчиться ніколи. Як таке може бути?!

Кінець. Літаки зникли, повернулася тиша, але ридання сусідки фрау Зільбер все одно чути. Сьогодні її черга, не наша, дах будинку упав, і на її доньку Лотту семи з половиною років (ліпшу подружку Заффі, ту саму Лотту, з якою Заффі грає щонеділі в конячок — *Mensch ärgere dich nicht*, «Не сердьтеся!» — так зветься гра, і вона дуже схожа на наше життя: якщо потрапляю на ту ж клітинку, що й ти, що ж, то гірше, мусиш іти до карантину й чекати, поки не викинеш шістку, щоб вийти, ти кидаєш знову і знову, але шістки немає, хай так, нервувати не варто, треба бути гравцем, добрим гравцем, у цьому вся гра, у цьому життя, освіта, добрі манери; існування обов'язково має зворотний бік, і при звичаюватися ліпше якомога раніше, ти можеш голосно зітхнути, авжеж, та потім знизай плечима і спробуй пожартувати, бо все це гра, розумієш?) падає велетенська балка і розчавлює їй праві руку і ногу.

Заффі біжить за мамою: Лотта лежить, притиснута, нерухома, непритомна, можливо, мертва? — ні, не мертва, ще дихає, але рука і нога розчавлені під велетенською дубовою балкою.

Еміль спить. *Сирена!* Пронизливий ляк підступає нудотою до горла Заффі, і — перш ніж зрозуміти, перш ніж мозок зумів дати бодай якесь пояснення, адже мир, не війна, Париж, не Берлін, доросла, а не дитина, — вона задихається від безсилля.

Сирена — це дзвоник у двері.

Вони йдуть до дверей, відчиняють — нічого не вибухає, ніхто не гине.

Це консьєржка, мадемуазель Бланш. Вона не хоче, аби Заффі думала, буцім вона втручається в те, що її не обходить, але все ж... її непокоїть те, що з квартири Лепажів ніхто не виходив, відколи месьє

поїхав сорок вісім годин тому. Вона просто прийшла перевірити — за покликом сумління.

— Тримайте, мадам, — каже вона, простягаючи Заффі, звісно, великий, але досить плаский конверт, — мені не вдалося просунути його під дверима.

Від брехні її конопате роздуте лице червоніє, темнішають навіть родимки — втім, це не заважає їй поїдати очима Заффі. Атож, вигляд у мадам Лепаж досить збентежений... Вона здається худішою і блідішою, ніж зазвичай... Однак нічого нового в її зовнішності мадемуазель Бланш не бачить: одяг і зачіска, як завжди, бездоганні і більш ніж звичайні.

— Дитя спить, — каже Заффі консьєржці, ніби пояснюючи відсутність сина в полі зору. Вона вже хоче додати: «Вона ще жива», — але мадемуазель Бланш і так відступає, приклавши палець до вуст.

— О, даруйте! У нього сієста! Сподіваюсь, я не потурбувала його своїм дзвінком...

Вона зникає. Заспокоєна. А й справді, така мила пані.

Приблизно на цьому спогаді Заффі зупиняються. Вона не знає, що було з ними потім — чи сусідкам і їхній прірві дітлахів вдалося пересунути балку, не заваливши решту будинку, чи прибули на підмогу з сиренами «швидкі» і пожежники... Її спогади зупиняються на іншій картинці: бузок, вітер і бузок, погожа і вітряна квітнева днина, і перед будинком фрау Зільбер бузок трьох кольорів — білий, блідо-рожевий і фіолетовий — гойдається на вітрі. Вітрець приємно вдихати, аромат бузку лоскоче ніздрі Заффі — бач, бузок не ушкоджений, так само веселий і граційний, ніби світ щойно створили й Господь, схвально окинувши оком Своє творіння, пішов увечері до сну, не помітивши будинок, де Лотта, зомлівши від болю, лежала під балкою; *Mensch ärgere dich nicht* — нервувати немає сенсу, все одно це лише гра, погиготіли собі та й граємо далі, а якщо хтось програв, що ж, усе одно смішно, бо, хай там як, а найважливіше — не бути поганим гравцем...

Заффі кладе Еміля до колиски в його власній дитячій кімнаті — це кімната маленького француза, тут шпалери, розмальовані літачками, плюшеві ведмедики шикуються на поличках, у комоді бездоганно складені речі (піжами у верхній шухляді, трико в середній, дитячі комбінезони в нижній), посередині ліжечко, схоже на клітку, а поруч столик для сповивання з пляшечкою води, молочком для тіла, тальком

від почервонінь на сідничках, мініатюрними гребінцем і щіткою для шовковистих кучериків немовляти...

Вона накриває його ковдрочкою (лише тільце, голівка лишається відкритою!) і заводить музичну скриньку — подарунок бабусі по татовій лінії — що грає «Лебедине озеро» Чайковського.

«Музичні інструменти не розумніші за птахів, — думає Заффі. — Не вміють мовчати». Бузок завжди колихатиметься на вітрі, вітер завжди дмухатиме, небо завжди буде блакитним і безтурботним, а флейти й птахи завжди співатимуть...

Лотта померла. Їм не вдалося ні зсунути балку, ні знайти допомогу — вона назавжди залишилася там, мертва, ніби єдина дитина фрау Зільбер вічно сидить на ганку, поклавши голівку на коліна й охопивши ноги руками, тихо розгойдуючись, ніби віття бузку, гойдаючись без упину. Коли настає ніч, мати Заффі бере за руку Лоттину матір (а тепер — нічию матір) і веде її до свого будинку: авжеж, того дня їхній будинок уцілів. Вона готує молочний суп із картоплею, але нічия матір не хоче їсти, сідає у свій куток біля згаслої грубки, сідає завжди в ту саму позу: голову на коліна, руки круг ніг — і гойдається, гойдається...

Заффі, її братики і сестрички, їхня мати, сівши в коло до столу, беруться за руки, хилять голови й палко дякують Господові за всі блага. Для них життя того вечора справді щасливе, адже ніхто з них не став Лоттою: у всіх є язики, щоби посмакувати супом, долоні, за які вони тримаються, теплі, а не холодні, і в шість голосів вони промовляють молитву. Кожна секунда цього вечора — мов епіфанія, адже нічия матір, яка гойдається тихо в своєму кутку, нагадує їм, що ніхто з них не став Лоттою, навпаки, кожен з них є собою, повноцінним собою, кожен повен життя, усі частини тіла на місці, зубів у ротах повно, а живіт повниться смакотою.

«Лебедине озеро» уривається посередині. Еміль швидко і рівно дихає.

Як сталося, що в них так багато ворогів? Навіщо вони летять до нас, навіщо палять і винищують нас — ми ж нічого їм не зробили?

Заффі не знає, кому ставити ці запитання.

Вона видирається мамі на коліна і притуляється до неї; мати подібна до гори, лісу, океану, неба, мати-всесвіт обіймає її руками-всесвітами, достоту як тоді, коли Заффі була зовсім маленька, чому не

можна завжди залишатися маленькою? «То це диявол хоче нас вбити?» Саме так кажуть деякі сусідки, ворог — це *der Teufel*^[25], у нього палають очі, а замість зубів він має гострі снаряди, гудіння його двигунів лине з-під землі, летить він іздалеку й несе безмежну ненависті і злобу, прагнучи стерти нас із мапи, знищити наші міста і заводи, наші поля і залізниці; майже щоночі він шугає над нами і всюди сіє смерть, стіни трясуться, дзеленчать і б'ються вікна і лампи, усе гуде, виє, він віддаляється і наближається знову і знову: близько — далеко — близько — далеко...

Заффі торкається вказівцем щоки Еміля. Їй досі погано вдається давати раду з близько й далеко: річ або людина на відстані багатьох метрів зненацька може видатись їй неприродно близькою, величезною і безформною, а стовбур дерева зовсім поруч може зменшитися, причому найменші деталі кори з нестерпною різкістю впадуть в очі.

Уночі діти прокидаються від ревіння сирен і по одному чимчикують до матиного ліжка, де вже спить Петер. А однієї ночі, окрім звичних бриніння, бурхання вітру і сонного посвисту вони чують — чи радше сприймають усім своїм тілом, не тільки вухами — звуки вибуху і пожежі.

І відразу по тому: тиша.

Вони засинають знову, збившись у купку у великому ліжку.

Мати підводиться, як і інші матері в інших будинках, щоби визирнути назовні в самій нічній сорочці і капцях, щоби побачити руйнування — хто? чий будинок цього разу? скільки жертв? — але ж ні. Там, посеред сусідського поля, палає чортів літак.

Заффі закриває вікна завісами і, виходячи з кімнати поснулого сина, зачиняє двері.

Вона застигає непорушно в коридорі, опустивши руки вздовж тіла.

Того дня вона прокинулася раненько — певно, її розбудив півень на фермі неподалік, — широко розплющила очі: інші діти спали довкруг, а мати в нічній сорочці прилягла перед ліжком без ковдри, підклавши під голову стареньку подушку, а в западині її тіла з комфортом прилаштувалося немовля. Нахилившись над нею, Заффі помітила, що мати всміхалася вві сні.

Її охопила непоясненна радість. Одна на цілому світі! Вона прокинулася першою разом із сонцем, що мінилося вгорі, і сердечком,

що билосся в грудях! Вона обережно звільнилася від сплечених рук і ніг — достоту ніби під час гри в мікадо — «Палець! Палець! Треба вийняти цю паличку, не посунувши оту!», — дуже вправно грала в мікадо Лотта, бо в неї були видовжені вузькі нігті, а це значна перевага; то чому ж Господь, обдарувавши її такими нігтями, не зумів відхилити балку, коли завалився будинок Лотти, а втім, нехай...

Заффі стоїть непорушно в коридорі. Завтра повертається Рафаель. Завтра пізно вранці.

Заффі підхопила свою сукню зі спинки стільця, сунула ноги у старенькі сандалі — і ось вона вже на вулиці. Її не бачив ніхто. Божечки! Ніколи раніше світ не належав тільки їй одній! Вона побігла — тільки щоби відчуті втіху від руху ніг, серця, тіла, вона стрибала на одній нозі, потім на другій, ніби грала у класи, бігла спиною назад, спробувала зробити сальто, як завжди впала, тоді вона голосно розсміялася, кепкуючи з себе, їй невідоме слово «свобода», але то була саме вона — сім'я, що бігло тієї миті по її венах.

Будинки ще спали, навіть на луках куняли корови, вклавшись усі в одному напрямку — ті тварини, які хворіли, були приречені на смерть, адже батько Заффі був у Леверкузені, але скоро він мав повернутися, бо закінчиться війна і життя потече, як раніше...

Ага! Ось і рештки розбитого літака, вони ще курили, це була купа горілого наїжаченого залізяччя — Заффі обійшла її боком, знову почула спів півня, обійшла будівлю ферми і опинилася перед стодолю.

Заффі склала руки на грудях, вчепилася пальцями в плечі. Вона стоїть у коридорі і зазирає до бездонної пустки.

Ворота до стодоли якраз прочинилися. Поволі, зі скрипом, мов у поганому сні чи в історії з привидами. Заффі, закам'янівши, не могла відвести очей: ніхто не штовхав ті ворота, вони відчинялись самі! Аж ні, був... ні, не хтось, радше щось — повзуче, чорно-червоне... Блискавично, здригнувшись, Заффі збагнула: це ж *der Teufel*, диявол, і водночас *der schwarzen Mann*, жахлива чорна людина з відомої лічилки, та, яка приходить по вас уночі, аби вкрасти й убити! *Wer hat Angst vorm schwarzen Mann?* Хто боїться чорного чоловіка? На ньому диявольський однострій кольору хакі, брудний, подертий, залитий кров'ю; це ж він хотів убити їх усіх минулої ночі, це ж його літак розбився й палав, але чорт не згорів, чорт невмирущий, він цілу ніч

чекав у стодолі, ніби знав, що вранці прийде вона — і, будь ласка, повзе тепер до неї, мов змій, чорношкірий, з величезними червоними очима, з висолопленим червоним язиком, простягає до неї руки, пожирає виряченими очима, тепер вона чує його голос, він повторює одне й те саме слово: «Water!»^[26] — ось чого він хоче — «Water! Water!»; певно, це щось із чорної магії, так у його краю називають смерть. «Please little girl! Please get me some water!»^[27] Сичить натужно, стікаючи потом і кров'ю, тягнучи руки до неї — а Заффі безмовно, без жодного крику, без жодної думки, холодна й невидима, достоту ідея, лине вгору, у небо.

Новина швидко поширюється. Заффі, її мати, сусідки, кюре, старі — усі сходяться до стодолі, де вночі чаївся диявол. Сходяться, озброєні вилами і рушницями. Його оточують, закидають погрозами, проклинають — але він залишається там, на порозі стодолі, лицем до землі, у спаленому скривавленому шматті однострою чорного диявола.

Wer hat Angst vorm schwarzen Mann? Однак він не прикидається: він не рухається — і не поворухнеться вже ніколи.

Усе це матуся розповідь їй згодом. А в її спогадах, що перетворилися на сон, коли Заффі прибігає додому з криком, щоби попередити всіх, з її вуст ніби й злітають слова: «Der Teufel! Чорт! Отам! У стодолі!» — але жодного звуку не чути. Вона махає руками («Там! У стодолі!»), і на неї дивляться, насупивши брови і хитаючи головою: «Бідне дитя, бідна малеча...».

І третю ніч Заффі не стулила очей. Коли у дверях заскрипів ключ Рафаеля, була восьма ранку.

Її чоловік повернувся раніше. Сів на перший же ранковий літак, палаючи від нетерплячки нарешті побачити свою маленьку родину. Просунувши голову в двері вітальні, він бачить, як його дружина сидить на дивані зі стуленими колінами і не відводить очей від мовчазного радіоприймача.

— Заффі? Наш Еміль спить? Усе гаразд?

Вона на нього дивиться, не відповідаючи, не розуміючи, пробує підвестися, але залишається, мов скам'яніла, на місці.

— Розкажи мені, що ти робила ці три дні... Погода стояла гарна, ви ходили гуляти?

Обличчям Заффі пробігають брижі занепокоєння.

— Гарна погода? — бурмоче вона. — Не знаю... Можливо... А як... там, де ти був?

— Кохана, — каже їй Рафаель.

Він стає на коліна на килимі поруч із нею, притуляється щокою до її стегна і обіймає її тіло руками.

— Я постійно думав про вас! Ти не уявляєш, як мені вас бракувало!

— Мені також, — після паузи відгукується Заффі.

— Ти наче змерзла. Хочеш, зроблю тобі чаю? Гарна думка! Зроблю смачного гарячого чаю... Чекай!

Заффі чекає.

Рафаель повертається з чаєм, ставить тацю на столик перед дружиною і цілує її в чоло.

— Дякую, — каже вона. І додає перед першим ковтком: — Смачно.

Отже, без змін, — думає собі Рафаель. Ліпше їй не стало, материнство не зцілило її. І, зневірений, він риється у валізі, шукаючи торбинку з туалетним приладдям, потім зачиняється у ванній кімнаті, приймаєш душ, голиться. А коли виходить, бачить, що Заффі сидить у тій самій позі. Чай охолов, а вона його й не торкалася.

Тим часом прокидається Еміль. Певно, він забруднив пелюшки: у жалісному плачі відчувається відчуття дискомфорту.

Кожному власні проблеми видаються найприкрішими, згодні? Цієї миті головна проблема Еміля — це закаляні пелюшки, сечова кислота, що обпікає ніжну шкіру сідничок і ніжок. І не смійтеся — з вами таке теж траплялося. І цілком імовірно, що ви матимете цю проблему в майбутньому.

VIII

Весна бере своє, у дворі будинку на вулиці Сени співають і стрибають інші птахи, дикий виноград вкривається ніжно-зеленими листочками.

Міланські концерти із захватом хвалять, імпресаріо Рафаеля Лепажу отримує запрошення від престижної паризької концертної зали влаштувати його сольний виступ у квітні.

А втім, успіх у публічному житті перетворює складнощі в приватному житті Рафаеля на нестерпні. Використавши весь свій авторитет, він фотографує своїх дружину і сина та надсилає кілька знімків матері до Бургундії (зокрема те єдине фото, на якому Заффі усміхнена).

«Справи *мусять* залагодитися, — каже собі Рафаель. — Необхідно покласти край гротескному застою! Якщо терпіти його і далі, то буде лише гірше. Немає жодних причин, щоби ми троє не мали щастя! *Заффі, благаю, живи!* Це шлюб, його створено заради життя, мій синок потребує справжньої матері, щоби розмовляти з нею, щоби співати, щоб вона навчала його життя і світу. *Заффі, дорога моя Заффі! Повернися до мого ліжка!*»

Вони не кохалися з перших тижнів її вагітності. Він не силує її. Просто тримає вночі у своїх обіймах і намагається заспокоїти, призвичаїти, привчити до довіри. Пестить її руками й словами, нарешті проникає в неї з такою ніжністю, що ледве стримує сльози. А вона кориться. Просто кориться йому — не більше. І знову не спить поруч із ним, замість не спати в бібліотеці. А коли вони кохаються, вона не знімає з себе нічної сорочки, соромлячись показувати йому живіт із жахливою зубатою посмішкою. Та все приймає його у своє тіло. Дозволяє насолоджуватись, як і раніше — розважно, поволі. Усміхається і розмовляє, відсутня за маскою усмішки й слів.

Отаким є шлюб Лепажів — слід визнати, не вельми блискучим — під час великого сольного концерту, що його Рафаель грає в середині квітня 1958 року. А втім, того дня все змінюється.

Близько десятої ранку Рафаель тихенько награє на флейті-бас фрагмент, який планує зіграти на біс. Це має стати його подарунком

публіці — несподівана заміна інструмента: зупинивши сліпучу віртуозність тону, до якої він їх привчив своєю флейтою Луї Лота, Рафаель бере інструмент марки «Rudall Carte»^[28] і грає складний задумливий фрагмент... після чого залишається тільки встати в цілковитій тиші і піти без оплесків, аби слухачі зберегли в собі щойно почуті вишукані вібрації.

Та посеред фрагмента бас-флейта Рафаеля випускає фальшиву ноту.

— Дідько!

Він роздратовано зупиняється. Проблема йому відома: коли він знімає лівий вказівець із клапана «до», заглушка залишається на місці, тому наступний «до-дієз» нагадує здушене ржаве «до». Ця особливість завжди була слабким місцем цієї флейти: вона подібна до літньої пані, у якої час від часу слабне й підкошується ліва нога; і немає іншого виходу, як відвести її на прийом до фахівця.

Звісно, він може відмовитися від гри на біс саме з цим інструментом — адже фрагмент не зазначено у програмі — і все одно дратується. Коли Рафаель формулює якесь бажання — байдуже, подумки чи вголос, — то не любить перепон. З іншого боку, як ми вже помітили, у цей час він у досить мінливому гуморі.

Раптом йому спадає на думку спосіб убити двох качок одним пострілом: ремонт флейти він покладе на плечі Заффі. Майстер мешкає у кварталі Маре, на вулиці Короля Сицилії, словом, неподалік; вона може сходити до нього пішки, захопивши й Еміля у візку. Погода чудова, від прогулянки їй стане тільки ліпше... ідея йому до вподоби.

У Рафаеля завжди дві справи одночасно.

Бідолашний Рафаель.

Візок стоїть унизу, біля будки консьєржки. Це велетенський чорний і страшенно важкий механізм. Заффі кладе до нього живий, але мовчазний пакуночок. Бас-флейта, заховавшись під ковдрочкою в ногах у Еміля, займає місця більше, ніж немовля.

Жінка з візком віддаляється в напрямку річки. Заффі ще жодного разу не гуляла з Емілем далі ринку на вулиці Бюсі. А тут справжня експедиція — Рафаель навіть план для неї намалював! Треба спуститися вулицею Сени, пройти під брамою Французької академії і перетнути Міст Митців. Дивовижне видовище, це найпрекрасніший із паризьких мостів, тут можна зустріти сліпого акордеоніста або

шарманщика з мавпочкою на плечі, тут повно художників у беретах і блузах — вони клякнуть перед мольбертами, креслячи Новий міст, мальовничий гострий зелений виступ острова Сіте і навіть вежі Нотр-Дам на задньому плані...

Заффі машинально рухається крізь тепле повітря впертого весняного дня. Мати і син — кожен зачинившись у своїй мовчанці — не зважають на навколишню красу. Ось перед ними виростають грандіозний Лувр і готичний фасад (брудний, і все ж вишуканий) церкви Святого Германа Осерського — Заффі їх не помічає. Вона слідує планові, який розгорнула і поклала перед собою на ковдрочку Еміля. Повернути праворуч. Іти вздовж Сени: човни, баржі, рибалки, неквапні перехожі, закохані пари, інші мамаші з візками... вона дивиться і не бачить. Усе здається прозорим.

Еміль прокидається, не відводить очей від маминого обличчя — але вона ще цього не знає. Вона слідує плану.

Дійшовши до Ратуші, вона без подиву дивиться на величезні купи піску компанії «Morillon-Corvol», з яких весело скочуються дітлахи. Не удостоює поглядом і саму Ратушу — її вежки, статуї, водограї і триколори. Не замислюється про долю діячів і про історичні події, що дали назви вулицям, якими прямує: міст Луї-Філіппа, Стара Храмова, Короля Сицилії — імена, більше нічого. Слід перевірити — йде вона правильно — тепер повернути — ліворуч, потім праворуч.

Що далі йде, то хмурнішим стає місто. Чорні від золи фасади, закладені цеглою вітрини, будинки з розбитими бомбами черевами, підперті колодами. Тут вулиці вужчі й тісніші, ніж у кварталі Одеону: вози, двоколки, вантажівки і ручні візки ведуть битву за кожен сантиметр бруківки... Усе неймовірно гуде і фуркоче. Дітвора плаче, машини скрегочуть і сигналять, продавці монотонно кричать про свій товар... перегуд з усіх боків... уже не кажучи про запахи: гострі, їдкі, сильні, незвичні... Заффі збентежитися б чи принаймні роззирнутися б. Та ні, вона виконує свій обов'язок, слідує вказівкам чоловіка, шукає адресу, правильний номер на вулиці Короля Сицилії, не помічаючи вібруючої атмосфери навколо. Аж ось — углибині подвір'я — засклені двері з картонною табличкою «Майстер — духові та струнні інструменти», і вона стукає. Якби вона розплющила очі, то побачила би, що стіну також зроблено зі скла, що це майстерня, а у вітрині... Та

оскільки вона стукає в двері, їй відчиняють. І Заффі, незграбно штовхаючи перед собою візок, заходить.

Незважаючи на скляну стіну, у майстерні темніше, ніж у дворі і спершу Заффі бачить лише тіні. Велика тінь обходить візок і зачиняє за нею двері.

Заффі — вся обов'язок. Вона готова. І напам'ять, ретельно вимовляючи слова, читає свій урок:

— Доброго вечора, мес'є, я дружина Рафаеля Лепаж, флейтиста, йому дуже шкода, що не зміг прийти до вас сам, увечері концерт і він готується, тож флейта... бас потрібна йому терміново, з його флейтою... бас проблема, тут написано, ось, у мене для вас записка, отут...

Заффі тягне руку, щоби відгорнути ковдрочку Еміля, але її зупиняє голос незнайомця:

— Та-та-та-та-та! Стоп! *Аніруш!*

Вона завмирає. Навіть не здивувавшись. Так завжди буває — до найгіршого слід бути готовим завжди. Вона опускає руки, заплющує очі і розслабляється. Скручується калачиком глибоко всередині себе.

А чоловік регоче. Його сміх не злий. Навпаки — зніяковілий. Він збентежений ефектом від свого жарту.

— Даруйте, — каже він їй. — Я пожартував. Погано вийшло. Знаєте, річ у тім, що в Алжирі матусі частенько замість дітей носять під шатами і в кошиках бомби... Словом, вийшов поганий жарт. Я вас налякав. Вибачте. Добридень, мадам Лепаж. Ще раз вибачте. Я знайомий з вашим чоловіком. Обдарований музикант! Покажіть мені інструмент. Чуєте? Ви мені пробачили, правда ж? Я — Андраш, — додає він, даючи їй руку.

Як виправити помилку? Усмішка не з'являється на обличчі жінки: вона не зронила ні слова, відколи він урвав її *Spiel*^[29]. Андраш нахиляється над візком.

— Погляньмо, нумо, — бурмоче він і, вправно діставши Еміля з-під ковдрочки, бере його на руки й уважно вивчає з голови до п'ят. — Так. Що ж тут не так? Де ви бачите проблему з інструментом Рафаеля Лепаж?

І тут відбувається нечуване: щоки Заффі червоніють. Ще нечуваніша річ: вона прискає зі сміху. Це перший не саркастичний сміх, який ми від неї чуємо; його стримали так довго, що нині він нагадує гавкіт.

Брови Андраша лізуть угору, прорізаючи п'ять глибоких зморшок на чолі. Заффі й сама збентежена звуком, який щойно видала. Вона глибоко вдихає і замовкає.

— Ет... іще одну дурницю сказав, — зауважує Андраш, повертаючи Еміля на місце у візку. — Що ж, з цією штукенцією все гаразд. Вона прекрасна. У добромu стані. Навіть якщо я не чую звуку.

— Це *він*, — каже Заффі.

— Он воно що! А оце... (Андраш кладе на верстат і відчиняє футляра флейти «Rudall Carte».) Також *він*?

Заффі відчуває, як ось-ось розреготється, мов дурна — і ледве опановує себе.

— *Une flûte*, — каже вона голосом нижчим, ніж зазвичай, не впевнена, що контролює його. — Флейта — вона.

— О, не витрачайте даремно зусиль! З родами мені у французькій мові не щастить. Чому флейта — вона, а стіл — він, годі збагнути...

— *Une table*. Стіл — це вона, — зазначає Заффі, і, хоч як стримується, гмикає тихцем.

Андраш, чухаючи потилицю, читає записку від Рафаеля.

— Авжеж, — бурмоче він. — Так, так, так...

Він дивиться на Заффі, ніби вперше. А вона раптом, знову почервонівши, опускає очі.

— Звідки ви? — питає вона, прикипівши очима до сотень цікавинок на підлозі: брудного ганчір'я, недопалків, корків і кришок.

— А ви як гадаєте, якщо я Андраш? — зауважує він.

Тим часом він розгвинчує несправний клапан «до», знімає заглушку.

— Не знаю...

— Не знаєш?

— Ні, — зізнається Заффі, зрадівши такій випадковій близькості.

— А про Будапешт ви чули?

Андраш раптом повернувся до «ви».

— *Ungarn?*^[30] — невпевнено намагається вгадати Заффі, мов дівчинка перед учителем у школі.

— Як?

Цього разу злітає лише одна брова — Андраш не відводить очей від клапана. Та крім брови зовні ніщо не видає його внутрішнього

шоку. Німецьку він знає змалку, володіє нею досконало — і давно поклявся, що жодне німецьке слово не злетить з його вуст.

— То ви теж не француженка? — каже він. — А говорите дуже добре.

— Ні, недобре.

Пауза. Їй не хочеться цього казати. Проте вона каже.

— Я німкеня.

Пауза. Заглушка, яку Андраш щойно відчепив від клапана, падає на підлогу — і залишається там. Андраш починає насвистувати.

— П'ять хвилин, — нарешті мовить він. — Посидьте отут...

Кивком він вказує їй на старий провалений подраний шкіряний фотель, пружини й каркас якого прозирають назовні і де наразі громадяться стос пильних газет.

— Ні, — відказує Заффі. — Мені і стоячи непогано.

Між ними знову розповзається мовчанка — і стає такою значною, що навіть найменші звуки виходять на перший план. Десять у кімнаті грає радіо — обернувшись, Заффі бачить приймач на полиці. Теж укритий пилом. З нього линує джаз і потріскування. Дихається Заффі нелегко. Про дитину вона забула. Не помітила, що Еміль заснув, що його верхня губа смикається при вдиханні. Її очі скачуть, тішаться безладом, вона вивчає місце, де опинилася.

Майстерня Андраша скидається на печеру зі скарбами: скупчення станків, знаряддя та інструментів, завершених і недороблених замовлень. На вітрині блищать нагромаджені флейти, саксофони, кларнети, гобої, тромбони і труби. Усі етажерки, стіни, всі можливі поверхні заставлені щіточками і ковадлами, золотими, срібними і дерев'яними циліндрами, пляшками з оливою, прозорими коробками, меблями з підписаними шухлядками, де складено пружини й гвинти, клапани й іншу механіку для інструментів, корки й фетрові тампони. В одному з кутків: газова горілка, чорна від вогню каструля, брудна ганчірка, нечиста раковина, пощерблена склянка, чайник, коробки з-під чаю й для цукру, слоїки з варенням, ковбаса, слоїки з огірками і перцем в розсолі. На підлозі і меблях звалені абияк газети, книжки, платівки й партитури. А в протилежному куті кімнати до стелі великими цвяхами прикріплена величезна червона вовняна завіса...

Очі Заффі невтомно бігають кімнатою і зрештою зупиняються на годиннику на стіні навпроти неї — страх божий! *Шоста тридцять?!*

Годинник нібито не працює... Та ні, секундна стрілка рухається, Заффі чітко чує її «тік-так». Шоста тридцять! А Рафаель мав піти на концерт о шостій! Це неможливо! Вона бореться з панікою, відмовляється вірити в те, що отак, у ніщо пірнули цілих чотири години, дивиться на годинник на своїй руці...

І від полегшення мало не мліє. Перша тридцять. Попереду ще цілий день, цілісінький день!

Вона не дивиться в бік візочка, де спить її син, її очі прикуті до верстата, за яким працює угорець, який, нахилившись, насвистує щось. Її очі зупиняються на ньому.

І вже не має значення, котра година.

Років цьому чоловікові більше, ніж Рафаелю. Волосся він має довше, біляво-руде, на скронях помітна сивина, обличчя зоране зморшками. Коли він усміхається, у кутиках очей спалахують сонячні промінчики, осяюючи все обличчя. Светр із протертими ліктями, широкі полотняні штани, синій фартух. Пальці — широкі і водночас сповнені грації, чорні від оливи — майстерно працюють з позолоченим тілом флейти Рафаеля.

Еміль тихо посопує, гра Чарлі Паркера прориває крізь тріскотню^[31], годинник такає іронічно, ніби у сні, наполягаючи на своєму божевільному посланні, переконуючи, що зараз шоста година тридцять дві хвилини — чи вісімнадцята тридцять дві, хто його розбере! — словом, він попереджає їх, що час минає, увага, минає час!

Заффі двадцять один рік — і за ці дві хвилини, які минули, вона зазнала метаморфози. Вона відчуває, як наливається священною силою — силою кохати цього чоловіка і примусити його покохати її. Опинившись у його особистому безладі, вона ніби переступила поріг не його помешкання, а його шкіри. Її думки змішуються. Від бажання в неї сохне в роті, усі члени тіла клянуть. Погляд її зелених очей потужним променем освітлює тіло і обличчя майстра. Вона мовчить. Дивиться на Андраша, і — навіть якщо це загадка, навіть якщо жодна наукова теорія ще не в змозі дати пояснення цьому явищу — Андраш, хоч і відвернувшись від неї й потупивши очі, відчуває на собі її погляд.

Усі його пори розкриваються запитанням: «Що? Невже? Серйозно?». І кожна з них упевнено відповідає: «Так!».

Його вправні пальці, які вміють думати і ставити запитання, пальці, які розуміють музичні інструменти — достоту гастроентеролог живіт

свого пацієнта — широкі вмілі хуткі пальці раптом... уповільнюються.

Уповільнюються.

Заффі це помічає. Її зелений промінь стає пломінкішим, потужнішим. Уся вона перетворюється на погляд на цього чоловіка з почорнілими пальцями, широкими полотняними штанами і сивими скронями. Під впливом зеленого погляду пальці і руки Андраша завмирають. Він ніби паралізований. На відміну від Заффі, він не забув про дитя, яке спить поруч із ними. Він знає, що, як погляне в зелені очі німкені, перш ніж заговорити, втратить себе. Тому він шукає слова і не знаходить жодного, жодною мовою.

І він піднімає очі.

Погляд Заффі — мов огненна куля, яка проникає йому під повіки і пірнає на дно живота. Він горить. Він дивиться на неї — на цю мадам Лепаж, якої навіть імені не знає. І в його очах немає жодного запитання.

Так вони й завмирають. Надто надовго, щоби після цього вдавати невинність. А втім, їм цього й не треба. Вони бажають тільки одного: одне одного, злиття. Заффі стоїть. Андраш підводиться, знімає фартух, долає невелику відстань, що розділяє їх, і бере Заффі за руку — ззовні, не вкладає свою долоню в її долоню, а саме *бере* руку Заффі, стискаючи її, наче річ. Веде її за собою до зашкленених дверей, де перевертає картонну табличку (з іншого боку накарлювано від руки: «Скоро повернуся») і зсередини зачиняє двері на ключ. (О, Заффі, цей звук! Ключ Андраша повертається в щілині зашкленених дверей! Чи чула ти колись щось прекрасніше за цей звук?) По цьому він веде Заффі углиб кімнати. І вона ніби пливе поруч із ним. Кохання, мов атомне сяйво, забарвлює повітря навколо неї в синє.

Міцно тримаючи німкеню за руку, Андраш відсуває червону завісу.

Отут спить майстер. Ось його ліжко: стара провалена й розхитана канапа, що тихо чекає в півмороку. Біля ліжка: старий програвач платівок, пачка цигарок «Голуаз» без фільтра і попільничка. На спинці одного зі стільців: дві-три сорочки. На двох цвяхах у стіні: старий плащ. На етажерках: стосики платівок і книжок, партитур і газет. Усе це його, все це Андрашеве. Під ногами: килим із клаптиків тканини — такі часто зустрінеш у Північній Африці.

Вони стоять обличчями одне до одного. Андраш відпускає руку Заффі. Лівою рукою з почорнілими від роботи нігтями він бере її за

шию. І без церемоній щипає своїми пальцями її шкіру.

І тут Заффі робить дещо неочікуване. Вона бере ініціативу на себе. Вивільнившись від цього чоловіка, вона кладе руки йому на пояс — на велику, м'ясисту талію, значно ширшу за Рафаелеву — і спускається вниз. Її руки ковзають стегнами чоловіка, вона стає перед ним на коліна — перед твердим, запненим у штани чоловіком — і прикладає своє обличчя туди, свої ніс, щоки, повіки, очниці, щосили їх тулить, лиже його штани в цьому місці, не в змозі відірвати язик від шорсткої й сухої тканини штанів... Андраш, не заплющуючи очей, кладе свої руки на голову незнайомки, цієї невідомої йому жінки із заплющеними зеленими очиськами, і хвиля збудження накриває Заффі та кидає її об каміння першим у її житті оргазмом.

За мить Андраш нахиляється і піднімає її, кладе її на своє розібране ліжко, сідає біля неї просто на підлогу, на (можливо) туніський килим. Він уважно вивчає її кутасте обличчя, зсудомлене болісною насолодою. Потім підводиться і виходить туди, в інший світ, за завісу, щоб вимкнути радіо. Повертається — так! він повертається до неї, до Заффі! — і знову схиляється, але цього разу, щоби поставити на програвач платівку. (Він обрав легку розважальну музику — одну з оперет Оффенбаха.) Обернувшись до Заффі, він запалює цигарку і шумно видихає перший клуб диму.

За всіма його рухами Заффі слідує очима. У її погляді щось змінилося. Таке враження, що він став відкритішим і вразливішим. Андраш, простягнувши до неї руку, вільну від цигарки, мізинцем безжально піднімає її підборіддя.

— А... — широко усміхнувшись, цікавиться він, — як звати німкеню мадам Лепаж?

І знову вона розсміялася. Вільний, спонтанний сміх. Насміявшись, вона зрештою каже — чи радше вигукує з дикою радістю:

— *Заффі!*

Від звуку її голосу Еміль прокидається і починає верещати.

Пара підводиться — авжеж, вони вже пара, причому надовго — і переходить до майстерні. Ніхто з них не зняв із себе ані найменшу деталь одягу.

— Він зголоднів? — запитує Андраш.

Заффі дивиться не на сина, а на годинник: зараз лише друга дня, а вона годувала Еміля опівдні.

— Ні, — каже вона. — Іще рано.

Аби хлопчик замовк, вона тихенько колише візок, однак писк не вщухає.

— А в нього матусин норів, — зауважує Андраш. — Бачу це по його личку. Нічого собі! Скільки йому?

Дивно, але Заффі не квапиться з відповіддю.

— Два з половиною місяці, — зрештою каже вона.

Андраш виймає з кишені старенького годинника. Тримавши його у двадцяти сантиметрах над голівкою немовляти, він гойдає його за ланцюжок, мовби маятник. І майже відразу Емілеві оченята ловлять цю річ, стежать за нею. Плач розтікається і щезає.

— Хлопчик, — повчальним тоном каже Андраш. — Знаєте, коли годинник гойдається лінійно, значить, це хлопчик. А якщо кружляє, значить дівчинка.

Заффі гмикає.

— Виходить, справжній годинник у вас таки є?

— Просто я зберігаю його. Для себе, — відказує Андраш. — А до часу мені байдуже. Це мого тата годинник.

— Він... помер? — тихо, вагаючись, запитує Заффі.

Андраш, тримавши годинника над обличчям Еміля, якийсь час мовчить.

— Так. Помер.

— А чим він займався?

— Тим, що і я — духовими. Але ексклюзивно.

— Ти ба! — знову сміється Заффі. І додає, трохи помовчавши: — А мій лікував тварин.

— Ти ба... — каже Андраш.

Риси його обличчя раптом напружуються. Вона використала минулий час.

— *Vé-té-ri-naire*, — по складах каже Заффі. — Ветеринар.

Вона тішиться, що змогла пригадати слово, якому Рафаель навчив її багато місяців тому.

Еміль, заспокоївшись від запаху Заффі і від звуку її голосу, зітхає і засинає знову. Майстер нахиляється до його матері з іншого боку візка. І торкається своїми шерхкими губами її вуст.

— Ідеш?

Він хоче сказати «повертаєшся», і Заффі це схоплює миттю.

— Авжеж, — відповідає вона, і її серце гуде, немов великий барабан у кінці «Дон Жуана». — Іду.

Їхні погляди сплітаються.

— Із флейтою все гаразд, — каже нарешті Андраш.

Він пробує інструмент, склавши губи цього разу на металевому мундштуку, а не на вустах Заффі.

«До-дісз» явно вирізняється від звичайного «до».

— Твій чоловік зможе грати на ній цього вечора.

І він вкладає інструмент до футляра. Потім кінчиком пальця торкається носика Еміля, носа Заффі. Відчиняє їм двері, проходить разом з ними двором до заднього виходу. Вони мовчать, однак Андраш не відводить очей від німкені, оглядає силует її тіла, поки вона йде вулицею Короля Сицилії. Перш ніж змішатися з перехожими, вона обертається. І між ними виникає миттєва, міцна, мов цемент, згода.

Рафаелеву бас-флейту полагоджено, а шлюб лежить у руїнах.

IX

Тим часом французьке військо в Алжирі запроваджує тортури як звичний метод допиту, а смертну кару як спосіб розправи. Це означає, зокрема, що милих невинних білих французьких хлопчиків, учорашніх випускників шкіл, учать викликати страшні судоми смаглявим тілам, кріплячи до них електроди від індуктора й умикаючи струм; учать їх і кепкувати з цієї процедури, називаючи її «рок-н-ролом». Щодо підозрюваних, яких треба опускати головою під воду й тримати так якомога довше, не знищуючи водночас таке цінне джерело інформації, то їхні посмикування вони жартівливо називають «потопельним брасом». А якщо хтось із новобранців гребує знущатися із собі подібних, якщо хтось плаче, протестує або блює, їх висміюють, принижують, обзивають бабами і слабаками — і дресують, аби мали мужність виконувати накази.

Вояки Фронту національного звільнення не лишаються осторонь і продовжують чинити замахы, після яких їхні вороги з Франції (або Алжиру, з Алжирського національного руху) залишаються без носів чи голів, без статевих органів або нутрощів. 13 травня 1958 року після кількох додаткових «заходів» (збуджені генерали намагаються здійснити державний переворот, хтось захоплює Міністерство внутрішніх справ, а десантники заволодівають «Радіо-Алжир») Фронт оголошує себе тимчасовим урядом Алжирської республіки.

Ситуація непроста. Шарль де Голль усвідомлює це і вирішує взяти все під свій контроль; після одинадцятирічної перерви він заявляє про свою готовність знову взяти долю Франції в свої руки.

Ортанс де Трала-Лепаж також усвідомлює складність ситуації і, гортаючи сторінки «Le Figaro», здригається від думки про свої дорогі заморські виноградники.

Майже всім усе зрозуміло: як у Алжирі, де мусульманки зривають із себе покрови, так і у столиці, де люди масово виходять на демонстрації і невтомно вигукують: «Від Дюнкерка до Таманрассета: Франція єдина!»^[32].

Рафаель ні про що не здогадується: він подорожує.

Відколи полагоджено його бас-флейту і завдяки гучному успіху сольного концерту в Парижі, він дедалі більше зайнятий своєю кар'єрою. Тепер його вважають метром серед флейтистів. Слухачі в усіх куточках світу, насолоджуючись його грою, відчують дивне сплетіння пристрасті й точності. Його кличуть усюди. Він дає згоду на участь в концертах і стажуваннях, турне і майстер-класах, що зумовлює дедалі довші поїздки до різних більш-менш віддалених країн.

І що частіше Рафаель помічає у своєї дружини перші ознаки щастя, то охочіше погоджується. Щоразу, як повертається до Парижа, Рафаель зауважує: Заффі, вочевидь, абсолютно спокійно гуляє з дитиною у візочку. Він помічає легкий рум'янець на її щоках, трохи м'яса на її кістках — і тішиться. Тож, квапливо сідаючи до таксі, поїздів і літаків, які везуть його геть від вулиці Сени, він радіє, знаючи, що дружина й синочок залишаються разом у щасливій ідилії.

Щастя Заффі помічає й інша особа, з чого робить висновки діаметрально протилежні: ця особа — мадемуазель Бланш.

Консьєржка вражена змінами, які відбулися в жінці. Вона впізнає цю ходу: легку фривольну ходу, позбавлену гризот дійсності. Вона й сама так ходила, коли, будучи секретаркою на підприємстві, переживала з одним одруженим колегою єдине велике кохання в своєму житті. Кінець історії був сумний: мадемуазель Бланш наївно думала, що чоловік кохається з нею, бо вже не відчуває потягу до дружини... А оскільки він уже мав двох синів, а вона не здогадувалася про шкоду, завдану її організмові кислотами Сент-Уана, то мріяла народити йому доньку. І коли її, разом з іншими колегами, запросили на дружню вечерю, щоби відсвяткувати народження доньки в її коханця, здавалося, що Бланш помре від сорому й болю.

О, якщо від адюльтеру і виростають крила, то політ майже завжди короткий, а падіння тяжке. Вона не може дати собі ради — дивлячись услід жінці, яка котить візок із дітям до Сени, мадемуазель Бланш відчуває тривогу. Як сказати правду людині, що так явно тішиться своєму щастю?

Можна лише сподіватися, що наслідки будуть не такими вже й руйнівними.

У Андраша немає телефона. У кварталі Маре до проведення лінії ще треба чекати два роки. Та Андраш навіть і не думав просити про

телефон; життя без телефона, як і життя без годинника, йому значно миліше. Що робить його доволі пасивним — тому ініціаторкою зустрічей без попереджень зазвичай є Заффі.

Вона вдруге вирушає, аби роздягнутися і щоб він роздягав її. Та опинившись перед заксленими дверима, вона чує кілька голосів і з розчаруванням розуміє — він не сам.

Він приймає її природно, допомагає з візком і знайомить зі своїм гостем, високим неповоротким чорношкірим:

— Заффі, Білл...

— Хай, Зеф!

Заффі ледве стримує мимовільне бажання відступити. Уперше від приключки з чортом у stodolі вона стоїть лише за десять метрів від чорного. І коли він простягає їй руку, вона бачить іншу простягнуту руку і чує слово «Water!», слово, значення якого тепер їй відоме, але яке ніколи не позбудеться для неї тривожного звучання. *Wer hat Angst vorm schwarzen Mann?*

Оговтавшись, вона піднімає свою руку і дозволяє чорному чоловікові потиснути її.

— Сідай! — кидає Андраш і, обернувшись до Заффі спиною, ніби показуючи їй тим самим, що вона в нього як удома, повертається до розмови англійською з гостем.

Отже, все просто. Незважаючи на візок, незважаючи на дитя, вона має право, явившись сюди, бути лише «Заффі». Її німецького життя не існує, так само як і її Лівого берега; вона може говорити й робити будь-що, бути будь-ким — вона вільна! Піднявши з підлоги газету, вона вмощується у провалений фотель і вдає, ніби читає, лише за десять хвилин усвідомивши, що газета — угорська. І вона потайки усміхається. Чоловіки спокійно перемовляються перед верстатом. Як вона збагнула, англійська майстра ще слабша за його французьку. Чоловіки запалюють цигарки, забувають їх у попільничці, по черзі беруть у руки мундштук саксофона. Еміль прокидається — і Заффі міняє пелюшки, потім знову сідає у фотель і спокійно чекає. Вона просто щаслива. Нарешті американець струшується, підводиться, бере в руки свій інструмент і котячим кроком рушає до дверей. Угорець проводить його.

— *So long, Saf. See you around, man*^[33], — додає він, легко і дружньо вдаривши кулаком по плечу Андраша.

Андраш зачиняє за ним двері. Закриває скло картонкою. Повертає у щілині ключ.

— Цей хлоп — геній тенор-саксофона! Сходимо якось послухати його разом?

— Гаразд, — відповідає Заффі. — Її глухий голос затуманений, підрізаний нестримним бажанням. — Андраше, я піду, куди скажете.

— А ви добре вимовляєте моє ім'я.

(Угорською «Андраш» звучить дуже сильно, навіть різко, з тонічним наголосом на першому складі, літера «р» котиться небом, а не горлом; французьке «Андре» блідне поруч.)

Узявшись за руки і сплітаючись вустами, вони заходять за червону завісу.

Він її повністю роздягає — так, як вона і хотіла. Повністю роздягається сам — як вона і хотіла. Лягає поруч із нею на ліжко, його прутень стоїть, і він роздивляється білину її шкіри. Його прямокутні пальці біжать уздовж кривої гримаси, залишеної скальпелем, торкаються швів. Він ніби креслить колючий дріт на шкірі живота Заффі.

— Це через дитину? — запитує він.

Заффі ствердно хитає головою.

— Другої в мене не буде, — шепоче вона.

У кутиках очей Андраша спалахують маленькі сонця.

— Овва... — каже він. — Оце так проблема!

Нахилившись над нею, він вустами бере один із її сосків, грається з ним язиком і починає з силою ссати його. І тоді Заффі відчуває щось досі незвідане — у ній ніби шумує якась інша кров, наче вона стає вдвічі живою; із глибин її тіла цей чоловік дістає кілька краплин материнського молока — того самого молока, в якому їй навідріз відмовили медсестри в лікарні. Андраш відчуває на губах теплу солодкувату рідину і ковтає її. Він п'є з обох її грудей — після чого, зазирнувши одне одному в очі, вони єднаються.

Якраз посеред єднання починає плакати Еміль. Не пищати, як того разу, а саме плакати. Йому лише три місяці, його оченята вже вміють виділяти справжні сльози. Схлип за схлипом — личко червоніє, стає багряним. Там, за завісою, його оголена мати мліє від грубих рук майстра, під його дужим тілом, від повільних ударів його прутня. Вона вигинається аркою і опадає. І плаче тяж. Залізши на коханця, вона

стікає сльозами і потом. На нього падають солоні краплини, які вона злизує з його щік. Андраш їй на вушко угорською шепоче короткі гортанні слова, яких вона не розуміє, але від яких паморочиться в голові. А дитя волає від безсилої люті.

І чоловік, не здатний її запліднити, чоловік, який витрачає сім'я на стерильну істоту, чоловік, якого вона кохає і завжди кохатиме, чоловік, вага і сила якого на ній і в ній доводять її майже до сказу, нарешті пірнає, голосно зойкнувши, і ще раз; і Заффі вже не рахує сплесків, які накривають її з головою.

Першим підводиться він. Саме Андраш іде до дитини, яка задихається від ридань, повертається і кладе дитя поміж ними на ліжку. Еміль, упізнавши материн запах і обернувшись до неї, заспокоюється миттєво.

— Поглянь, — каже Андраш, — як він любить свою матусю.

Заффі кладе руку на голівку дитини. Її долоня лягає на м'яку падину черепа. Вона накручує на пальці чорні кучері, напрочуд подібні до кучерів Рафаеля. Від слів, які щойно мовив Андраш, у неї стискається все всередині.

— Ти прекрасний, — бурмоче вона Андрашові.

— Ні! — відказує він. — Прекрасна ти!

Квітень переростає у травень. Заффі ніби витає у хмаринці кохання, а її син тим часом користується цим: коли вона торкається його тіла, щоби одягати, мити і годувати, її жести стають уважнішими й турботливішими, ніж раніше. Маленький нарешті відчуває до неї довіру.

А Рафаель, проїздом у Парижі, лиш тішиться.

Їхні нічні стосунки не зазнали змін — в обіймах чоловіка Заффі, як і раніше, пасивна — та Рафаель каже собі, мовляв, не варто вимагати неможливого. Цей шлюб і так вартий кількох інших! Мартен і Мішель, приміром, повсякчас гризуться з приводу грошей... А погляньте-но на моїх дружину й синочка — вони ж аж сяють від щастя!

Заффі дійсно щаслива. На ринку вона купляє горшки, щоби прикрасити вікна вітальні, та герань різних кольорів. Цієї миті (Еміль сидить поруч із нею на килимі, обкладений оксамитовими подушечками) вона стоїть, опершись голими ліктями об підвіконня, і тихо-мирно обриває мертві листочки. Відчуває на обличчі свіжий подув весняного вітерцю. Вдихає аромат щойно висаджених квітів.

Чітко усвідомлює свої дії і рухи — бачить білу дугу, яку описують її руки, відчуває долонями шерехате листя... хіба не це зветься щастям? Якщо існує інше визначення, то мені воно невідоме. Її голова вже не темна шафа, де зачинені жахіття минулих років і де ми досі жили; вона раптом перетворилася на цілком обжиту місцину. Заффі може тепер милуватися теперішнім, адже кожна його секунда веде її неминуче до нової зустрічі з Андрашем. І якщо вона все ще страждає від безсоння, то бувають у неї й періоди мирного сну.

Прокинувшись уранці 29 травня — сьогодні де Голль офіційно заступає на посаду, — Заффі з подивом констатує відсутність світла. Французька Електрика знову страйкує! Неможливо запалити пальник, щоби стерилізувати пляшечки для Еміля. Що ж, хай так... Її сину вже чотири місяці, трохи холодного молока йому навряд чи зашкодить.

Вона почувається жвавою і веселою, адже Рафаель в Англії, а завтра неділя, тож вони з Емілем підуть до Андраша.

— Правда ж, синочку? Правда, Емільчику мій? Ми підемо до нього, еге ж?

Андраш приготував їм сюрприз: торбинку з ременями його власного виробництва, яка дасть Заффі змогу носити Еміля на грудях.

— Але навіщо?

— Так треба! Сьогодні в нас подорож!

І він показує їй у кутку підвір'я біля громадських убиральень ровер-тандем, щойно вимінаний у тандитника в одинадцятому окрузі. Справжній раритет, залізо і чорна шкіра. Диво-машина!

— Андраше!

Він сідає попереду, Заффі з дитиною вмощується позаду... і вони рушають. Збентежений незвичною близькістю до тіла матері і заколисаний погойдуванням велосипеда, Еміль куняє.

— Куди ми?

— На барахолку!

Андраш обожнює тинятися ринком під відкритим небом на площі Кліньянкур; тут він часто знаходить потрібні деталі. Проте сьогодні довго їхати не доводиться: на бульварі Барбес, на півшляху до площі Кліньянкур, шлях перекривають поліціянти на мотоциклах. Оточено цілий квартал, вулиці безлюдні, атмосфера напружена, мовби свинцева.

Андраш, спустивши одну ногу на землю, роззирається й супиться. Заффі помічає, як рухаються його щелепи — він скрегоче зубами.

— Що таке?..

Їй не вдається навіть сформулювати запитання. Від самого вигляду людей у військових одностроях вона кам'яніє.

— Як це «що таке»? — роздратовано перепитує Андраш. — Алжир. Ти газет не читаєш?

Заффі німує.

— Ти не в курсі? — наполягає Андраш. — *Заффі, війна!*

— Ні...

Слово мимоволі зривається з її вуст. Це сильніше за неї. Війна? *Ні!*

— Заффі... Ти живеш у країні, яка воює. Франція витрачає сто мільярдів франків на рік на війну в Алжирі. *Ти хоч знаєш, де це — Алжир?!*

Андраш майже переходить на крик. Еміль підстрибує вві сні і міцніше чіпляється за матір. Заффі, пополотнівши, обіймає синопка і опускає очі.

— Війна завершилася, — ледь чутно каже вона.

— Війна не завершилася! — кричить Андраш. — У 1940–1941 роках Франція дозволяла Німеччині взувати себе, тож французам стало соромно, і 1946-го вони розпочали війну в Індокитаї. У 1954-му Франція програла, її взули в'єтнамці, французи знову відчували сором і вже за три місяці розпочали війну в Алжирі. Хіба ти не чула про це?

Заффі, похнюпивши голову, гойдає синопка й мовчить.

Ця тиша між ними стає нестерпною. Аби покласти їй край, Андраш, відвернувшись, запалює цигарку. Розвертає тандем. Зітхає, випускаючи дим і лють, та тисне на педаль в напрямку кварталу Марс.

Їхня перша вилазка — і перша невдача.

Ціле літо вони не користувалися тандемом. Французи й алжирці різали і калічили одне одного, билися на смерть, засовували ворогові геніталії в горлянку. Бомби вибухали в різних кварталах міста. Палали комісаріати.

Столиця, розлючена нівеченням свого прекрасного стану, у відповідь кинула правоохоронців усіх можливих підрозділів. Алжирців (і тих, хто, на біду, скидався на них) перевіряли з приводу і без приводу, ображали, затримували за найменшої нагоди, били, штовхали, ганяли, лупцювали, зганяли сотнями до гімназії на вулиці

Жапі чи до старого шпиталю імені Божона — так вони ліпше могли відчути себе в цій країні своїми, адже, розуміли вони це чи ні, ця країна таки була їхньою.

Рафаель, збираючись у турне Південною Америкою, радив дружині не надто віддалятися від дому. І Заффі охоче корилася — адже солдати купчилися на всіх перехрестях. Між червнем і вереснем вона лише двічі водила Еміля до майстерні в кварталі Маре, щораз ненадовго. Решту часу вона марить і мріє, подумки розмовляє з Андрашем, ставить йому запитання й регоче з його відповідей. Стоїть зовсім гола перед дзеркалом, оповита денною спекою, і, роздивляючись з-під повік віддзеркалення свого тіла, пестить його, уявляючи, що це руки Андраша. Піклується про дитину, про квіти і господарство.

У середині серпня Еміль навчається сидіти. Заффі плескає в долоні, радісно цілує його, з гордістю повідомляє по телефону цю новину Рафаелеві.

Бачте, тепер Заффі повна життя. Вже не поводитьсь зі своїм дитям, мов із пакунком. Принаймні тимчасово вона поповнила ряди відданих батьків. Неймовірно прискіпливо стежить вона за природними успіхами свого дитяти — зауважує, що Еміль уміє перевертатися з животика на спинку і зі спинки на животик або ж сам піднімає свою важку голівку і стежить за мамусею очима.

Заффі майже стала нормальною матір'ю.

Натомість неприродними здаються суворий погляд Еміля, його нечасті усмішки. Таке враження, ніби він міркує про щось, чим не мусив би перейматися у своєму віці.

Х

На початку осені Фронт звільнення і Національний рух заспокоюються, зрозумівши, що сплеск насильства в метрополії погано впливає на їхнє сприйняття. Присутність військових на вулицях Парижа вмить стає не надто помітною, і вже в середині вересня Заффі може нарешті дозволити собі провести цілих півдня у кварталі Маре.

Та дійшовши до вулиці Короля Сицилії вона, яка ніколи нічого не помічає, змушена таки роззирнутися, бо юрма на тротуарі така щільна, що їй із візочком протиснутися непросто. Над бруківкою кружляють тисячі білих пір'їн. Кюветами тече кров. У повітрі лунає абсурдний і тривожний зойк курей... Заффі відчуває, як страх сковує її нутро. Піт укриває її, вона згинається і щосили штовхає візок уперед, осипана прокльонами жінок у чорному. Вкрай вимотана, вона зачиняє за собою хвіртку подвір'я майстра.

Андраш, на щастя, сам. Він бере її у свої обійми, уважно дивиться на її обличчя: що сталося?

— Що там таке, на вулиці? — схлипнувши, питає вона.

— О! — відповідає, заспокоївшись, Андраш. — Нічого страшного. Просто свято.

— А я подумала... я... візочок... Це просто жах!.. Що за свято таке? Нащо вбивати курей на вулиці?

— Йом-Кіппур. День прощення.

— Не знаю такого. Це французьке свято?

Андраш дивиться на неї ошелешено. Дивиться довго й мовчить.

— Заффі... Ти не знаєш такого свята?

Вона заперечливо хитає головою. Не знає.

І Андрашове обличчя хмурніє. Він хапає її за руку і, залишивши Еміля в майстерні самого, тягне її на вулицю. Іде разом з нею широким кроком, так швидко, що їй складно встигати за ним; вона послизається на нутрощах, її взуття облипає пір'ям і кров'ю курей. Він тягне її усією вулицею Дез-Екуфф, де скупчення ще щільніше: тут тхне, чути гортанні крики, де-не-де вигулькують регіт, приглушені поклики — справжнє жахіття, і їй недобре і боляче, пальці Андраша, мов лещата,

стискають руку, їй хочеться затулити очі, вуха і ніздрі, навіщо, заради Бога, коханець піддає її цим тортурам?!

Нарешті вони виходять на вулицю Розьє. Тут, відпустивши руку, Андраш поволі і з люттю сичить їй у вухо:

— *Дивися, Заффі! Дивися! Дивись!*

І вже нічого не каже. Чекає.

Жінка, вагаючись, невпевнено починає усвідомлювати картину перед очима. Синьо-червоні й зелені фасади вулиці Розьє. Дивні знаки, свічники, зірки, тернові вінки... і вишиті камилавки на головах хлопчиків... і жінки в перуках... і пейси на скронях дорослих чоловіків... а ще їхні бороди, жупани й крислаті капелюхи...

Їй недобре. Вона не може ні дихати, ні говорити. Не наважується дивитися на Андраша. Наче земля розколюється під її ногами.

Андраш обіймає її за плечі, і вони ідуть далі, вже повільніше. Завершують обхід. Повертаються до вулиці Короля Сицилії вулицею Фердинанда Дюваля, що колись її прозивали Єврейською.

Усе, кінець. Андраш зачиняє за ними засклені двері. Еміль прокидається, але не плаче.

— Це...

Заффі ніколи не вимовляла це слово французькою. Лише безліч разів чула з вуст месьє Ферра — чи, радше, Жульєна — влітку 1952 року, під час його безжальних уроків кохання й історії. І тепер нарешті вона його вимовляє вголос.

— ...євреї? *Des juifs?*

Андраш не відгукується, він насвистує собі під носа. Він цілком розслаблений. Насвистуючи, він чимчикує до кухонного закутку і ставить на вогонь воду для чаю. Звихнутий годинник відбиває час. Заффі, дедалі слабнучи, падає на стілець і завмирає в очікуванні, поки кімната припинить кружляти довкола неї. І її ледве чутно, коли вона знову наважується заговорити.

— Але ж... ти... ти... ти теж євреї?

Андраш регоче. Обертається до неї — його обличчя сяє, наповнене водночас любов'ю й сарказмом. Та помітивши, як червоніє Заффі, він замовкає і прокашлюється.

— У наш час, Заффі, коли німці запитують у євреїв, чи вони євреї, то євреї хочуть передусім знати, чому це так цікавить німців.

Пауза. І він веде далі:

— Заффі...

Пауза.

— Ти єврей? Так? — повторює вона вже певнішим тоном.

Він бачить, як уважно вона роздивляється його обличчя, знову і знову вдивляється закоханими очима.

— Ти єврей? — утретє питає вона. — І ти кохаєш мене?

Андраш хитає головою — лише один ствердний рух.

— Я нічого не приховав від тебе.

Заффі, яку охоплює дивна ейфорія, усміхається. Її голос знову звучить глибоко й повно.

— Я також, — каже вона, — я не приховала нічого... Я ж не казала, буцімто я невинна.

— Це було очевидно.

— Що саме?

— Що ти була невинна.

Вони зближаються. Обіймаються. Цілуються з новою, досі незвіданою палкістю. Заходять за червону завісу, забувши про воду, що вже тремтить на вогні. Коли вони повертаються до майстерні, вода вже випарувалася, і дно каструльки чорніє.

— І ти нічого не помічала... Заффі, ти мене розчаровуєш. Яка ж ти неспостережлива! Не розглядатися на вулицях, не читати газет — гаразд, нехай, це я ще розумію. Але *оце!* (Удаючи гнів, він кладе руку на свій прутень.) Це вже інша річ! Мій *zob*, мій бугай, такий прекрасний бугай, що так тебе любить! І ти дивилася на нього, мов на бугая когось із гоїв?! О ні, тут я змушений розсердитися, Заффі... Як мені тебе покарати? Навіть не знаю, на що ти заслужила за свою... неспостережливість.

— Бо я не очима дивлюся, — зауважує Заффі, підходячи до Андраша і рукою стискаючи прекрасний шмат плоті. — Я дивлюся усім, окрім очей. Тож пробач. Прошу тебе уклінно.

І, ставши на коліна перед його стільцем, вона цілує його ноги.

— *Pardon*. Даруй... Хіба сьогодні не День прощення?

Сміх Андраша клацає батогом.

— Ти... віриш? — погодом запитує Заффі, тримаючи Еміля у згоні лівої руки і ложечкою годуючи його банановим пюре.

— Ні, — відказує Андраш. — І ніхто в моїй родині. Уже давно. До синагоги ми не ходили. Бога немає, а ми — Його народ... як правильно

казати? Його обраний народ. Старий жарт. Дуже старий.

Потроху, поки спливають осінні тижні, коханці обмінюються клаптиками з минулого. Лише клаптиками, авжеж. Безладними клаптями. Словами, безцінними, наче перли. Обережно просуваючись замінованим полем спогадів. Кожен боїться почути від іншого фразу, що стане для їхнього кохання фатальною.

Отже, Заффі стає відомо, що Андраш прибув до Парижа лише два роки тому. Восени 1956 року в Угорщині сталася революція: люди вийшли на бій за вільніший режим, незалежний від Москви. Народні радощі тривали лише дванадцять днів — потім з'явилися радянські танки.

— І мама сказала: їдь, сьогодні кордон відкритий, а завтра його зачинять назавжди, тож їдь! Рушай до Франції!

— А вона?

— Не поїхала. Воліла залишитися вдома зі спогадами, не захотіла закидати важкий наплічник за спину, бігти, стрибати в потяги й переховуватися.

Поїхав він разом із другом Йожефом, але той, причарований яскравими вітринами Відня, вирішив залишитися в Австрії. Андрашові ж не хотілося чути німецької мови, тож він вирушив до Франції, тягнучи за собою лише старого плаща і велику торбу, куди склав потрібні йому інструменти.

Тижнями він відчував страх, потерпав від голоду, холоду і проносу, блукав засніженими полями, нескінченними ночами чогось чекав, переходив ворожі Альпи, мав десятки зустрічних — поліціянти, прикордонники, шинкарі, його оточували підробні документи, шахраї, повні підозри погляди та брехня... а нині все звелось до трьох слів, до трьох назв:

— Австрія, Швейцарія, Франція. У матері є кузина в Безансоні, вона й позичила мені грошей на перший час.

— Чому твоя мати хотіла, щоб ти поїхав? — питає Заффі.

— Бо в Угорщині розуміють, що для євреїв усе може повторитися. Це дуже католицька країна... Ти католичка, еге ж?

— Ні, — каже Заффі. — Так, — каже Заффі. — Раніше була. Тепер не знаю. Гадаю, тепер я ніхто.

І Андрашові стає відомо, що якимось уночі мати Заффі, аби відвернути увагу доньки від бомбардувань, у деталях описала їй

вбрання при першому причасті: біла сатинова сукня, біла вуаль із тафти, вінок з білих квітів на голові...

Утім цьому не судилося бути.

— Вона ще жива?

— Ні. А твоя?

— Так... Мешкає в Будапешті.

Наступного разу:

— Чому саме Париж? — питає Заффі.

— О, про Париж мріяла мати... Місто Світла у країні Просвіти... А Париж похмурий і темний. А ще брудний. Гидке місто. Ти згодна?

— Авжеж. Гидке.

Вони сміються.

— Як щодо тебе? — питає Андраш. — Чому саме Париж?

— Через учителя в ліцеї у кварталі Тегель. Він казав, що Франція — це край свободи.

— Ой-йой!

Наступного разу:

— А твій батько, — шепоче Заффі, — помер...

— Так. Як і вуйко.

— Це були... німці?

Якусь мить Андраш вагається. Чи варто їй казати? Авжеж, усі четверо — його дідусі і бабусі. Тринадцятеро дітей і онуків. В Угорщині нацисти узялися до справи досить пізно, але для такого ніколи не буває запізно: починаючи з травня 1944 року євреїв з різних провінцій (і місцевих, і біженців) зачиняли в гетто, а влітку (Париж тоді вже звільнили!) відрядили всіх на бійню. Чотириста тисяч. Понад сто тисяч ромів. Айхман збезлюднив Угорщину^[34]... а в серпні застряг у Будапешті, бо Червона армія перейшла кордон. А восени переворот Схрещених стріл, місцевих фашистів: зник цілий квартал, справжнє жахіття винищення двохсот тисяч євреїв, які ще купчились у столичному гетто.

Чи варто їй про це розповідати? Зрештою (думає Андраш), я міг би вигадати собі інше життя. Співвітчизники Заффі не кидали в газову камеру моїх співвітчизників. У мене ніколи не було ні дядьків, ні тіток, ні дідусів, ні бабусь — кожен і кожна з особливою формою носа, вигином ший, кольором очей, зморшками від усмішки, кулею в потилиці, розтоптаним чоботами лицем... Я не угорського походження

і звати мене не Андрашем... Чому б не сказати їй це, а не інше? Чим ця вигадка гірша? Зрештою, як стосується її моя правда? Про які істини ми зобов'язані знати і які можна собі дозволити ігнорувати? Чи можу я знехтувати тим, що сталося цього ранку на іншому кінці світу — або ж на цьому самому місці, але тисячу років тому? Чи відома Заффі хоча б назва — Хіросіма? «Чим, — упродовж легкої миті міркує Андраш, — маємо право ми нехтувати?»

— Ні, — поволі й з гіркотою мовить він. — Мого тата вбили не німці. Проти німців я нічого не маю. У мене претензії до цілого світу.

Тож він розповідає їй отаке: історію двох братів, його батька і вуйка, заарештованих наприкінці грудня, коли вони ризикнули вибратися назовні в пошуках харчу. Облога радянським військом унеможливила депортацію, тож Схрещені стріли впроваджували власну політику винищення: вони зв'язували євреїв по двоє за зап'ястки і вели на берег Дунаю. Одна куля на двох. Економія куль. І мертве тіло тягнуло на дно тіло живе.

Андраш так і не дізнався, хто — батько чи вуйко — отримав кулю.

— А ти? — після тривалої паузи питає Заффі. — Ви з мамою?

Вони зобов'язані життям консьержу-комуністу, який заховав їх за купою вугілля у підвалі одного з арійських будинків — авжеж, у будинку з табличкою з арійським сертифікатом; а тимчасом Будапешт трошили два монстри — Вермахт і Червона армія...

— Так само Берлін руйнували американці і росіяни, — зауважує Заффі.

Андраш німує.

— Скільки тобі було років? — далі розпитує Заффі.

— Сімнадцять.

— Отже... тепер тобі лише тридцять?

— Тридцять, авжеж.

— Я думала, більше. Принаймні тридцять п'ять.

— Так, я знаю.

Ще іншим днем:

— А твій... тато помер як?

— Крововилив у мозок... Три роки тому.

— Ти сумувала?

— Не знаю...

Інших запитань щодо тата Заффі Андраш не ставить.

— А мама... вона як померла?

Тривала мовчанка. Заффі дасть відповідь аж за місяць.

Вони живуть за межами світу — і це загострює їхнє сприйняття світу. Тижні минають — і очі Заффі дивляться на світ ширше.

«Поглянь на Еміля!»

Еміль сидить у візку прямо. Йому десять з половиною місяців, він тягнеться за голубами на Вогезькій площі — і робить свої перші кроки. Заффі і Андраш аплодують йому. Перехожим вони здаються звичайною парою, яка гуляє із сином. Однак вони не звичайні — неприродно розкуті, неприродно щасливі. Із цікавістю і байдужістю спостерігають вони за бідолашними французами, які квапливо проходять садом, не піднімаючи голови, аби помилуватися листям, подібним до іржавих камей.

Ніщо їх не підганяє. Вони разом насолоджуються неквапним часом. Якогось певного розкладу в Андраша немає; він може працювати вночі, якщо треба, і спати вдень. Заффі, проходячи Мостом митців, скидає з себе машкару мадам Лепаж, дружини видатного флейтиста (цю роль вона виконує покійно, а віднедавна — навіть граційно, зокрема під час урочистих концертів і званих вечерь із Рафаелем); за мостом вона ніби входить у всесвіт свого кохання.

Вони часто виходять і подовгу гуляють Парижем. Прогулюються й теревенять навіть під дощем, потім зупиняються, мовчать, знову йдуть. Їм більше до вподоби північна і східна частини міста: Сент-Антуанське передмістя, цвинтар Пер-Лашез, Бельвіль... Інстинктивно вони уникають кварталу Сен-Лазар і всього лівого берега, які асоціюються з Рафаелем. У гошу днину вони ровером їдуть на пагорби Бютт-Шомон; Еміль у торбинці з ременів тулиться до грудей Заффі. Часом, сівши до громадського транспорту, вони їдуть аж до кордонів міста — дивокраю височезних споруд і пустирів, зруйнованих вулиць і небесного безкраю. Вони тиняються там просто так, насичуючись патетикою заводських труб, поїздів і густого диму.

Та найчастіше вони просто гуляють, штовхаючи поперед себе візок. Їхнє кохання ніби зліплює до купи бруківку, повертає кожен предмет на належне місце, прикрашає блискучою глазур'ю навіть запліснявілі стіни та брудні дворики старого Маре.

Якось у листопаді, на цвинтарі Пер-Лашез, вони сидять поруч на одній із плит і роздивляються дахи кварталу Менімонтан, теплий

полиць покрівель в імлі — і вона розповідає йому про матір.

Вистачає лише кількох слів. Якщо комусь треба їх чути — що ж, вона їх зронила. Андраш тут, поруч із нею.

Заффі бачила. Бачила все. Вона була на кухні разом із мамою, що якраз прасувала. Не електричною, а старою чавунною праскою, яку гріла на вугільній печі. Мама прасувала, а Заффі акуратно складала спіднички і блузки своїх братиків і сестричок. Вона ж бо була старшою. Якщо не рахувати старшого брата, якого тоді не було вдома.

— А де він був?

— Точно не знаю. Був на три роки старший за мене. Йому було одинадцять.

— Гітлерюгенд? — байдужим тоном питає Андраш, не відводячи погляду від блискучих дахів Менімонтану.

— Так, — каже Заффі. — Звичайно. Це було обов'язково з одинадцяти років. Тож його не було вдома, і за старшу була я, восьмирічна. Потім прийшли росіяни. Ми з мамою почули їхні чоботи перед нашими дверима. Мама поставила праску на піч. Побігла ховати малих. Не знаю, куди... Росіян було четверо, вони мали гвинтівки, усі дуже голосно й одночасно розмовляли. Я не розуміла, що саме вони казали. Вони схопили маму, кинули її на підлогу там, на кухні, переді мною. Схопили розжарену праску і притулили... сюди, до грудей. Вони удвох сиділи на ній. Вона не кричала. Зціпила зуби, щоби малі її не почули...

Заффі підводиться, йде перевірити, чи спить у своєму візочку Еміль, потім знову сідає поруч із Андрашем на могильну плиту. Її очі сухі.

Андраш питає:

— Вони її..?

— Так.

— Тебе також?

— Так.

— А потім вони її вбили?

— Ні... Ні. Вона себе вбила сама. Тоді був листопад, як і тепер. Стало помітно, що вона при надії, а мій батько повернувся лише у вересні.

Андраш, поставивши лікті на коліна, нахиляється уперед і ховає обличчя в руках.

— Вона убила себе?

— Так. Після росіян вона стала іншою. Ніби... закам'яніла. Не співала, майже не говорила, а вночі всі чули, як вона плакала... Знайшов її маленький Петер. Він трохи доросліший за нашого Еміля. Заповз на кухню отак, ручками й ніжками — і знайшов її там... Вирішив, що вона грається з ним. Спробував стати на ніжки, аби схопити її за ноги, що бовтались у повітрі...

Минає кілька хвилин — довгих і сірих, мовчазних. Заффі констатує, що вона ще дихає, що ще вдихає паризький вогкий туман.

— Багато хто... — нарешті веде вона далі глухим голосом. — Не лише мама. У нашому кварталі... принаймні п'ятеро або шестеро наших знайомих. Відкривали газ, вішалися, приймали отруту... Потім нами опікувалася сусідка. Фрау Зільбер, мама моєї подружки Лотти, яка загинула. І її чоловік теж загинув — на фронті. Проте... не знаю... Мама, напевно, розповіла їй про росіян... Вона... Фрау Зільбер... була груба зі мною. Била паском... по спині, по обличчю... гадаю, вона боялася... бо це... сталося, тож... вона боялася, що я зіпсувалася... Відокремила мене від малих, особливо ж від моїх сестричок...

— А де твої сестрички тепер? — питає Андраш.

— Не знаю. Все закінчилось — і я не знаю.

Вона знову глибоко вдихає сіре й вологе повітря Парижа. Вона тут, у цьому місті.

— А ти? — питає вона. — Маєш братів і сестер?

— Ні, — відказує Андраш. — Я єдина дитина.

— Твоя матуся, певно, сумує?

— Авжеж, напевно.

Пізніше, у нестерпній спеці майстерні Заффі, схилившись над візочком, мінє Емілеві пелюшки. Андраш стоїть поруч, дивиться, як вона витирає сіднички дитини, як дує їй на животик, аби розсмішити. Роздивляється малюсінькі органи дитини — і потроху Андрашове обличчя знову стає далеким і суворим. Відчувши цю зміну, Заффі підводить на нього очі.

— Моя мати, — каже нарешті він, — коли я поїхав, сказала мені не... якщо матиму сина, не... не обрізати його.

— Вона так сказала? Чому?

— Бо... все могло початися знову. Щоби не впізнавали. Є одне прислів'я... Ліпше жид без бороди, аніж борода без жида.

Заффі сміється, зворушена. І опускає очі. Знову цілує синочка в животик. І шепоче йому:

— Чуєш, Еміле? Чуєш, що каже твій тато? Тебе залишать *отак!* Гаразд, ти згоден?

І вона пустотливо торкається пальчиком крайньої плоти хлопчини.

Наближається Різдво.

21 грудня де Голля обирають зі значною перевагою: шістдесят тисяч із вісімдесяти тисяч виборців (ще немає мови про загальне виборче право) віддають голоси за того, хто обіцяє розібратися в алжирському питанні.

Як і обіцяв тогоріч Заффі, Рафаель купує ялинку і виймає з шаф кулі, гірлянди й іграшки, якими тішився в дитинстві.

Мати, як і раніше, відмовляється зустрічатися з чужинкою. (Вона вставляє фотографії онука в рамки, але ті, на яких красувалася невістка, дере і палить.) «Шкода, — подумки сумує Рафаель — дуже навіть прикро, але нехай вже так». Тепер Лепажі з вулиці Сени стають окремою родиною, вони святкуватимуть Різдво у своєму колі.

Заффі купує необхідні продукти і два довгих дні проводить на кухні в засипаній борошном запасці, випікаючи *Lebkuchen i Stollen*^[35], як це робила колись її мати. Заффі прикрашає їх цукровою пудрою, мигдалевою стружкою і цукатами. Потім, позичивши в мадемуазель Бланш рецепт із журналу «Elle», мужньо береться готувати індишку із лікером «Куантро».

Святвечір виходить чудовий. Заффі легко підтримує розмову: ніжна і вправна, вона коментує новини й чутки з музичного світу, які переповідає Рафаель, і сміється з усіх його жартів. Еміль приндиться на своєму новенькому високому стільчику, він слухняний і навдивовижу непорушний упродовж усієї вечері — ніби загипнотизований полум'ям свічок.

Наступного різдвяного дня, радіючи змінам, що відбулися з дружиною упродовж року, Рафаель їде грати разом з оркестром до Театру на Єлисейських полях. А Заффі рушає до коханця.

Андраш із уламків флейти і саксофона, які лежали без діла, споруджає переноску для Еміля. Він чіпляє її до стелі, просто над тим місцем побіля грубки, де звичайно стоїть візок. Еміль смикає за шворочку — і блискучі клапани й рурки дзеленчать і миготять. А він

тішитися, аж заходиться сміхом, тягне знову і знову: золото, срібло, ритм, блиск, музика.

Вони лежать на канапі, старій розкладній канапі, пружини якої відчуваються при кожному порусі. Заффі простяглася, поклавши голову на коліна Андрашеві, і вони слухають платівку на 45 обертів, яку їм подарували: Шуберт, покладений на джазовий мотив флейтистом Г'юбертом Лоузом^[36].

Заффі заплющує очі. Андраш вказівним пальцем обводить її профіль, починаючи від чола, де народжується волосся, поволі спускаючись поміж брів, проходячи вишуканим узвишшям носа й пірнаючи в яроч між носом і губами.

— Осюди, — каже він, — янгол кладе палець немовляті на уста перед самим народженням. Гоп! І дитя забуває про все. Усе, про що дізналося там, у раю. Тож немовля приходить на світ невинним...

Повіки Заффі ліниво піднімаються, вона ніби перевіряє відбиток від торкання янголом на обличчі коханого, але її погляд всмоктує миготлива і промениста синява очей, що уважно її вивчають.

— Бо інакше, — веде далі з усмішкою Андраш, — хто захотів би народжуватися?! Хто погодився б вступати у це лайно?! Га? Та ніхто! Тому і потрібний янгол.

— І коли завершується невинність? — замріяним голосом, ледве рухаючи губами, на яких досі лежить палець Андраша, запитує Заффі. — От ти, приміром, невинний?

Андраш не відповідає. Його палець спускається нижче, лоскочучи під нижньою губою Заффі западинку над підборіддям, затримується в ній на мить, потім описує дугу самим підборіддям, прекрасну пряму вздовж шиї і ледве помітного горбика кадика і нарешті, уповільнюючись, пірнає в інтимну й чуттєву виїмку поміж ключиць.

— А знаєш, — зауважує він, коли музика Лоуза стихає, а платівка все ще крутиться і голка дряпає порожні доріжки, — коли я вперше тебе побачив... То вже знав про тебе дещо?

— Здогадався, хто я?

— Ні... не це... Однак я побачив тебе і зрозумів — о, оце справжня жінка, сказав собі я... якій невідома ностальгія.

— Невідома ностальгія?

— Ну... коли ти одночасно тут і не тут. Встаєш уночі, випиваєш склянку води на своїй паризькій кухні — аж раптом згадуєш про іншу

ніч, давнішню, коли ти ще жила у своєму краї. Не знаю, якась мелодія або доторк руки до твого волосся, або якесь дерево — твоє улюблене дерево, скажімо. Усе це дуже далеко, в іншому житті, а ти тут, на кухні. Відчиняєш вікно, там небо Парижа, запах Парижа, але ти в іншій ночі, в іншому місті... однак... це твоє життя... Ти не розумієш?

Заффі, нахмуривши брови, дивиться на Андраша і заперечливо хитає головою.

— Бачиш, я маю рацію.

XI

Кожна історія про шалене кохання має свій поворотний момент: трапляється він здебільшого швидко, але зазвичай неочікувано; більшість пар не помічають повороту, відчайдушно гальмують, перевертаються і влітають просто в стіну, колесами догори.

Причина проста: хай там що ви собі думали в перші години, дні й місяці захоплення, інша людина поруч не змінила вас. Стіна, об яку можна розбитися за рогом, це стіна вашого «я». Це ви самі: такі ж злі, підступні і посередні, як і раніше. Зцілення не відбулося. Рани ось вони, на місці, і жахіття приходять знову. І ви починаєте сердитися на іншу людину за те, що не оновилися повністю; за те, що кохання не вирішило всіх проблем існування; за те, що, зрештою, опиняєшся не в раю, а (вже за звичкою) на землі.

Поворот у стосунках між Заффі й Андрашем не був позначений якоюсь помітною подією. Відбувся він непомітно: узимку 1958–1959 років кожен відчув, як у гроті душі прокинувся і заговтузився — достоту ведмідь навесні — старий демон. Давній змій, якого (як гадав кожен із них) вдалося настрахати чистим незамутненим лезом кохання іншого.

Аж ні! Звір, виявляється, ще живий!

Січневий ранок, дощить надто сильно, щоби йти на прогулянку. Вітер шарпає місто.

Еміль, стоячи на стільчику біля скляної стінки, роздивляється (із зосередженням страхітливим для такого маленького створіння) візерунки від дощу на склі. Стеля теж частково скляна, тож хлопчик підводить очі, вслухається в густий і нерегулярний цокіт крапель, намагається зрозуміти, яка там, нагорі, відбувається драма, що оминає його, не зачепивши.

Тим часом із радіоприймача лунає пісня Дорис Дей «Qué sera, sera», яка — з'явившись два роки тому — досі перебуває в хіт-параді. Андраш підсвистує, розбираючи гобой. Заффі, зручно вмостившись у старому шкіряному фотелі, який вона нещодавно заклеїла чорною липкою стрічкою, сьорбає чай і спостерігає за роботою Андраша. Його руки ніби діють окремо від решти тіла, беруть щоразу потрібне

знаряддя, обертають, вивертають, ляскають і мастять, обмацуючи блискучу шкіру інструмента в пошуках шишечки.

Заффі не розуміє.

Можливо, оце і є перша ознака майбутнього повороту у їхніх почуттях: сьогодні вранці Заффі не може збагнути неспішної зосередженості, з якою Андраш орудує з гвинтами, болтами й пружинами, готує гумілак для фіксації шкіри, вирізає кружальця з вовни — кожен його рух, кожен жест вирізняється обережністю й точністю — але як бути з...

Авжеж. У голові Заффі знову виринають незавершені фрази.

Щоби нематеріальна музика змогла злетіти, руки мусять замаститися, але як бути з...

Заглушка стає на місце і входить точно у клапан, Андраш постукує, натискає і знову береться до інструментів — о, яка вправність, яка точність, і все тільки заради музики — аби лише один звук — аби лише одна нота колись змогла якусь мить бриніти в повітрі — ця надмірна турбота, неймовірна любов до деталей, до найменших деталей, тільки щоби одна нота на мить у повітрі...

«Whatever will be will be», — реве різкий голос Дорис Дей, і занурений у роботу Андраш наспівує в унісон: «The future's not ours to see, qué sera, sera, what will be will be»^[37].

Наступного дня — перше причастя на центральній площі містечка. Маленькі тіла в білих сукнях, залитих кров'ю, швидко прибирають. Залишається величезний порожній простір, усюди уламки каміння і скалки. Розвалено церковку. Розбито школу, де вчилися Заффі та її братики й сестрички. Палають молитовники і парти, дошки і книжки. Порвані й скручені труби орґана — і все ж (думає Заффі), хтось колись майстрував цей інструмент так само ретельно, як Андраш, хтось вивчився на майстра органів і з маніакальною увагою підбирав труби і клавіші, регістри й педалі — щоби музика — щоби музика — щоби акорди — в повітрі... Тож — *навіщо*? Як можеш ти, Андраше, так спокійно схилитися над інструментом і постукувати, наспівуючи?

«When I was just a little girl, I asked my mother, what lies ahead?»^[38]

Стріл — вогонь — стріл — вогонь! Труби органа порвані, скручені — дбайливо виготовлені дерев'яні і металеві деталі знищені за кілька гучних і смердючих хвилин — полум'я досі жере кущі і

стодолу — синє небо задихається від сірого диму, і єдине, що можна вдихати — це попіл.

З вікон віталень раптом постають напрочуд чіткими силуети дерев: підводиш очі — а стелі немає — дерева!

Заффі біжить площею, уламки і скалки скриплять під ногами, скоро туди кидаються і решта дітей у пошуках решток шрапнелі — і завтра у воді, що заповнить воронки від вибухів, вони ловитимуть пуголовків.

Андраше, не варто так захоплюватися речами, не варто до них прив'язуватися, приділяти їм таку величезну увагу, Андраше, не варто бажати чогось так сильно, Андраше... Заффі завмерла в безодні відсутності, тож коли Еміль, причарований дощовими потоками на склі, втрачає рівновагу й валиться зі стільця, на його ревіння вона реагує з нескvapністю сновиди. Андраш кидається, щоби підняти дитину, сідає з Емілем до новенького крісла-гойдалки та гойдається, наспівуючи: «I asked my sweet-heart, Will there be rainbows...»^[39].

Заффі оговтується і підходить до них. Нахиляється над синочком, та все ж мовчить.

— Чому ти не співаєш? — запитує в неї Андраш згодом, коли затихає Еміль.

Заффі червоніє, ніби він щойно звинуватив її в якомусь злочині — в якому, до того ж, вона була винна.

— Щ-що?

— Чому ти не співаєш?

Він навіть не дивиться в її бік — тре гулю на голівці дитини, набиту під час падіння об одну із полиць.

— Я... — бекає Заффі, — я... не знаю слів.

— Та ні, я хотів сказати... будь-що! Заспівала б щось для Еміля.

— Але ж...

І знову Заффі здається, що на неї нападають і слід захищатися, тож вона чіпляється за перший-ліпший аргумент:

— Це ж французька дитина! Розумієш? А французьких пісень я не знаю.

Андраш насуплюється і мовчить; він і далі гойдає Еміля, наспівуючи слідом за Дорис Дей до останнього слова.

— Здуріла? — м'яко каже він Заффі. — Співай усе, що тобі заманеться! Ти ж його *мати*, Заффі! Він тебе *любить*! Ти маєш право співати німецькою.

— Ні! — дедалі більше дратуючись, відказує Заффі. — Я погано співаю.

Андраш підскакує.

— От дурна! — каже він уже твердіше. — Дитині ж байдуже! Це голос її матері — оце головне! *Твій* голос, Заффі. Тому для нього це буде гарно.

Давно, ще з провалу у школі хостес у Дюссельдорфі Заффі не відчувала такого тиску на себе. Вона зиркає на годинник:

— Час іти. Ходімо, Емілю! Давай одягну на тебе пальто — і гайда... Попрощайся з Андрашем.

Андраш не намагається втримати їх. Не підводиться, щоби провести до хвіртки. Дозволяє їм піти і знову починає наспівувати «*Qué sera*», хоча по радіо вже давно передають новини.

Ну от.

Вони дісталися свого повороту.

Так сталося, що Рафаель удома й увечері, коли Заффі купає Еміля, він заходить до ванної з фотоапаратом.

— Заффі, це так прекрасно! — повторює він, буквально розстрілюючи її спалахами. — Я хочу, щоби ця мить тривала вічно! Щоб Еміль завжди був маленьким, а ти завжди купала його. Не знаю, чому це так гарно — але це ніби образ із втраченого раю. Знаєш, що каже Фройд? Що немає любові чистішої і менш двозначної, аніж та, яку мати відчуває до сина.

Рафаель пригадує, що колись батько зацитував цей вислів його матері, кепкуючи з її надмірної любові до сина.

— Двозначної? — тихо перепитує Заффі, якій невідоме це слово.

— Можливо, саме тому всі музеї Європи переповнені «Мадоннами з немовлям». Досі я не розумів, але тепер це просто кидається в очі: кожен чоловік упізнає себе в маленькому Ісусі, а кожна жінка — в Пречистій!

— Авжеж, — байдужим тоном відгукується Заффі.

Цієї миті Еміль, нахилившись у ванночці вперед, хапає пасмо волосся Заффі і чітко вимовляє:

— Ма-ма.

— Чула?! — тріумфує Рафаель. — А що я казав? Молодець, синку! «Ма-ма»! Чудово! «Ма-ма»!

— Ма-ма, — із серйозним виглядом повторює Еміль, втопивши свій погляд у нефритово-зелених материних очах і ніжно смикаючи її за волосся.

Збентежена Заффі дивиться на нього. Потім, схрестивши руки на стінці ванночки, кладе на них голову і починає безгучно ридати. Еміль долонькою хлюпоче по воді, оббризкуючи батьків і радісно повторюючи: «Ма-ма! Ма-ма!».

Рафаель німіє. Він завжди шкодував, що ніколи не бачив Заффі в сльозах: а тепер ніби величезна чорна хмара виросла всередині неї, крізь очі проливши потоки сліз. На мить, при згадці про похмурі часи її вагітності, він клякне від страху. А що, як вона знову порине в себе? Господи, тільки не це... Хіба що...

— Ти плачеш від щастя? — глухим голосом запитує він.

І вона ствердно хитає головою, ридаючи ще більше

Зворушений Рафаель допомагає їй стати на ноги, бере її в обійми, пригортає до себе.

— Кохана, ти з голови до ніг мокра! — ніжно каже він їй. — Мокра від сліз і купання дитини!..

Ще через день дощ ущухає і місто вкриває важкий металевий холод. Заффі повертається до Андраша, відчуваючи не бажання і навіть не любов — радше гостру потребу побачитися.

— Ходімо гуляти? Мушу з тобою поговорити.

Андраш хапає пальто (те саме сіре пальто, тепле й зручне, яке було на ньому, коли він тікав із Угорщини), і вони виходять.

Проходять вулицею Малера. Вулицею Фран-Буржуа. Усією вулицею Тюрен. Вулицею Беранже. Вандомським пасажем, що веде до площі Республіки. Біля підніжжя статуї^[40] вони купують смажені каштани, повертають на вулицю Храмового передмістя і йдуть до каналу Святого Мартина. Сідають на лавці біля води і ласують гарячими каштанами. Шкурки кидають качкам, що, втім, не вшановують їх навіть поглядом.

Еміль сидить у візку наготові, закутаний від холоду — його чорні оченята блимають крізь шарфи й вовняні ковдрочки пастельних тонів.

Заффі відчуває, що прийшла слухна мить. І вона розповідає Андрашові те, що мусить розповісти.

Починає з найнесподіванішого — а саме з плюшевої лапки.

— Це татів подарунок... Коли я була зовсім маленька. Два чи три рочки. Тепер лишилася тільки лапка...

Тато — молодик зі жвавими зеленими очима — нахиляється, щоби поцілувати донечку, ховаючи щось за спиною; а вона стрибає навколо нього від нетерплячки, адже просила принести їй з центру міста песика; та коли вона позаду тата, пакунок опиняється попереду, а як попереду вона — пакунок позаду. «Дай! — кричить вона. — Дай!» — її голос пронизливий, вона верещить, тато ж бо на одне вухо (ліве) глухий — за столом вона зазвичай звертається до нього з правого боку, але зараз вони кружляють надто швидко, неможливо завжди бути з потрібного боку. «Дай!» Чує він чи не чує? Ніколи не можна бути впевненим, що *Vati* чує тебе, тож Заффі стрибає і бігає, вона вся червона, скоро вибухне від нетерплячки. «Дай!» «Еге! Треба казати “будь ласка”!» «Будь ласка, будь ласка, будь ласка!» «Будь ласка, любий таточку!» «Будь ласка, любий таточку!» «Будь ласка, любий, прегарний мій таточку!» — і нарешті він дозволяє їй вирвати зі своїх рук подарунок, розірвати жадібними пальчиками шовковий папір. «О!»

Жахливе розчарування: це ж іграшка, підробка! Вона мала б здогадатися, звісно, але у два роки вона ще не знає, що справжнього песика в папір не загорнеш... І вона піднімає на тата повні докору очі. «Це ж навіть ліпше за справжнього пса! — запевняє він. — Він ніколи не захворіє!»

— Бачиш, — каже вона Андрашеві, — тепер я вибачаю його. Я так пишаюся ним... Він уміє лікувати усіх тварин... Сусіди приходять до нас зі своїми песиками, котиками, канарками... і йдуть щасливі! Хіба що тваринка надто стара чи надто хвора, тоді вони просять про укол. І все одно потім вони щасливі, бо тато, коли робить укол, такий незворушний, він каже їм, що тваринка не страждатиме... Вони йому дякують, платять і відводять тваринку додому, щоб поховати.

Тривала пауза.

Андраш не каже нічого... нічого... нічого...

Каналом поволі сунуть баржі, їхні труби часом майже торкаються пішохідних мостів у формі перевернутої літери V. Еміль у захваті від цього видовища. Він тихо, ніби про себе, вигукує коротко «О!».

Цієї миті набережною навпроти крокує Мішель, у якої Заффі мешкала на початку вагітності. Мішель вийшла зі шпиталю Святого Людовика, де їм повідомили, що її наймолодше дитя (хлопчик, а не

дівчинка, чию кімнату займала Заффі) має ниркову недостатність. Мішель іде, понуривши голову, заглиблена у свій біль, як і Заффі, не в силах відвести погляду від сірої маси свого минулого — однак жінки одна одну не помічають. Подібні речі трапляються нерідко. Можна дивуватися випадковим зустрічам і нечуваним збігам: «Господи, який же цей світ тісний!» — щоразу хтось зауважує... та насправді в житті набагато більше зустрічей, що не відбулися, майже зустрічей і майже збігів.

— А потім, — продовжує Заффі, — після війни... як тобі сказати б... Через Будапешт, однак... ти не можеш знати.

Після чергової тривалої паузи, вона ще глухішим голосом веде далі:

— Страх ми п'ємо. Смерть ми їмо. Ми вдихаємо... як це правильно буде... *Blei...* свинець. Усе таке важке! Тиша здушує нас. Удома всі мовчать. *Mutti* померла. Діти голодні. Усі голодні. Мешкаємо в підвалі власного дому, а нагорі французи. Як це збагнути? Малі не розуміють. Чому живуть у підвалі свого ж будинку. Чому вода аж до кісточок. Чому немає ні ліків, ні одягу, ні харчів. Чому мама пішла. Чому «шоломи» на вулиці знущуються з *Vati*, штовхають його, плюють у нього жувальною гумкою. Ніхто нічого не каже. Фрау Зільбер розтуляє вуста, тільки щоб віддавати накази чи проказувати молитви. Тиск... *schrecklich*, жахливий... Андраше, ти розумієш?

Андраш втягує руку Заффі до кишені свого пальто, щоби зігріти її. Він пестить її своїм лівим пальцем, не відповідаючи.

— І ще... оскільки їсти нічого, людям нічим годувати своїх тварин, і вони ведуть їх до нас. До мого тата... Стоять у черзі, кожен зі своїм вихованцем, якого привів на смерть — у клітці, в кошику чи на руках, а вони ж навіть не хворі, ці бідолашні тварини! Просто голодні, як ми! Мені дев'ять років, і я бачу, як усі зі сльозами несуть собак, котиків і хом'ячків... І залишають їх нам. Не хочуть забирати додому. І так забагато мертвих. Тому щовечора тато ховає їх у садочку за нашим будинком. Лопатою копає ями на галявині, вкладає туди тваринок і засипає їх. Мовчки. І ніколи нічого про це не каже. Ніколи. Він надто втомлений. Але я... не можу...

Заффі стримує тремтіння. Не дає голосу злетіти до високих істеричних нот.

— А я не можу залишати їх так! Тому ввечері... я співаю для тваринок, яких поховав тато. Одного разу... було це в серпні, сонце сідало... був один здоровенний пес, тато вколов йому ціанід... і він носився садком... у різні боки... з... знаєш... з піною на морді... Нарешті впав і дуже важко дихав...

І знову Заффі змушена стримувати себе.

— А я, щоби допомогти йому відійти, співала дитячу пісеньку, якою нас заспокоювала мама під час нальотів... Послухай...

Вона співає тихо, однак мимохіть голос її зривається, на очі набігають сльози, вона змахує їх нетерпляче рукою і продовжує спів. Андраш мусить збагнути, інакше їм не поминути цього повороту.

— Guten Abend, Gute Nacht, Mit Rosen bedacht, Mit Nelken besteckt, schlüpf unter die Deck. Morgen früh, wenn Gott will, wirst du wieder geweckt... [\[41\]](#)

Вона з відразою замовкає.

— Андраше, ти розумієш?

Він розуміє. Ще й як розуміє. Ця колискова Брамса втілює все, що він так ненавидить у німцях — побожну претензійність і покору. Та він німує. Не каже «так», не хитає головою. Уже не пестить пальцем руку німкені в своїй кишені.

— Це означає (вона вагається, підбираючи слова): «Доброго вечора... добраніч... вкрита трояндами і... не знаю, інша якась квітка... прослизай... під ковдру... завтра вранці (вона знову плаче)... якщо буде ласка Божа, ти ще прокинешся». Це *жахливо*, ти розумієш, га? Квіти ж бо в саду, тож якщо це співають дітям, отже, вони мають померти... Коли я щовечора лягала до ліжка, то ніби кидалася до могили. І у снах квіти на віці труни змішувались і починали гнити...

Заффі притуляється обличчям до пальта Андраша — та відразу сахається, адже вона ще не все сказала.

— Андраше, часто... тварин ховали абияк... Розумієш, тато був дуже втомлений, тому ями копав неглибокі... Земля рухалася, піднімалася, визирали лапи... Коли я ходила до саду, то йшла... ніби по м'якій ковдрі із падла.

Її нудить і вона замовкає.

По всьому тілу Андраша, на потилиці, на руках і грудях, навіть на спині волосся дибом стає. Це не симпатія, а відраза. Слова Заффі пробудили у ньому спогад про інші погано поховані трупи — євреїв, а

не домашніх тварин. Андраш читає все, не може заборонити собі читати все — згадку про точнісіньку таку саму сцену він читав у відомого радянського письменника Василя Гроссмана^[42]. Той відразу по війні розповів, що трапилося з євреями в його рідному місті Бердичів, що в Україні. Їх примусили копати власну могилу, перш ніж попадати туди абияк від пострілів в голову. П'ять велетенських ровів, повних мертвих євреїв — це всі місцеві євреї, кілька тисяч, серед них і мати Гроссмана. А далі ті самі слова — земля ворухиться, тіла здуваються, смикаються, стікають кров'ю, лускаючи під тиском ґрунту... Глиноземи Бердичева не могли всотати всю цю рідину, тож єврейська кров розтікалася по землі, люди брѳохалися в калюжах крові, німці примусили місцевих селян притрусити рови землею, але доводилося робити це знову і знову, бо земля щоразу ставала дибки, розкривалась і вивергала потоки крові...

Вони й не помітили, як вологий холод просякнув їхній одяг. Вони змерзли. Проте з місця рушити не можуть, скуті спогадами, що повернулися до них. Заффі й Андраш мовчать. Вони забули, що сидять разом на каналі Святого Мартина в місті Париж у січні 1959 року. Цієї миті вони загублені, кожен занурений у криваві згадки, позбавлений надій і сподівань, пригнічений смертельною самотністю болю.

На щастя є Еміль.

Він щойно накаляв: його личко аж червоне від напруги. Оченята блищать сльозами.

— Отакої! — каже, підводячись, Андраш. — Хлопче, ну й момент ти обрав! Випустив усе із себе так далеко від дому? Чому ти так хочеш обваляти нас із мамою у лайні?

І вони хутко повертаються до майстерні, тримаючись за руки і разом штовхаючи візок.

XII

Узимку в майстра музичних інструментів відвідувачів чимало, бо в нього тепло: коли є вугілля, то гріє піч — а ще гріють сердечні розмови і музика. Сьорбаючи чай чи пригублюючи підігріте вино, роздивляючись різноманітні інструменти, белькочучи кожен своєю говіркою, там проводять час: американські джазмени, євреї-скрипалі з ансамблю Гольденберга (Заффі з подивом вслухається в такий подібний до німецької мови їдиш), повії і трансвестити з похиленого готелю під номером 34 (яким заправляє дружина одного з поліціантів, кричуще порушуючи закон Марти Рішар^[43]), біженці з Центральної Європи, які щойно прибули до Парижа... уже не кажучи про мадам Блюменталь, невисоку повненьку вдовицю-сердечницю, яка мешкає на сьомому поверсі і щодня опівдні заходить до Андраша з двома сітками покупок у кожній руці, аби набратися нових сил перед страхітливим підйомом сходами... Таке враження, що цілий світ знає дорогу до цієї майстерні.

Серед цього багатомов'я Заффі почувається затишно: говорить мало, натомість слухає, усміхається, подає чай і миє склянки в маленькій раковині, пишаючись, що її визнають за господиню цієї оселі.

Щодо Еміля, то з ним сюсюкають, його пестять і хвалять десятки незнайомих рук і голосів — невдовзі весь квартал називає його не інакше, як Принцом Сицилії. Відколи візочок із ним з'явився на цій вулиці, друзі й знайомі Андраша поспішають, аби на власні очі переконатися, що з Його Величністю все гаразд. Його перші потуги говорити — кумедні суміші різноманітних наріч. На щастя, Рафаель не знає жодної іноземної мови й у незграбних і дивних вигуках сина («Ой-вей! Салуд! Хей, мен!») чує лише безладне белькотіння.

Уже кілька тижнів, як Еміль називає Андраша Апу — так угорською буде «тато». А Рафаель — це «*рара*». Тож, навчаючись говорити, він одночасно вчиться й брехати.

Лише двічі впродовж зими 1959 року гості Андраша дратують Заффі. Ні, тричі: але втретє аж так кричуще, що йдеться далеко не про роздратування. Третього разу їхня пара мало не розпадається.

Якось у лютому в середу близько десятої ранку Андраш виходить купити цукру для чаю, залишивши Заффі й Еміля в себе самих. Двері раптом розчиняються, і до майстерні вривається злидар років п'ятдесяти: патлатий, у дранті і напідпитку, від нього тхне вином, він ледве стоїть на ногах; крізь дірки в черевиках визирають чорні безформні пальці. Нажахана Заффі кидається до Еміля, хапає його на руки і притуляє до себе, не в змозі вимовити хоч слово. П'яничку ж присутність жінки дивує більше, ніж її лякає його поява, він роззирається, скошує червоні очі й бурмоче: «Мсьє Андре тутки нема? Нема?».

Цієї миті у дворі чутно Андрашове наспівування. Заффі вже вибудовує в голові фрази, аби зменшити шок — мені дуже шкода, він зайшов, не постукавши, не сердься, будь ласка, він нам не погрожував — та, на її подив, Андраш упізнає клошара.

— Ну що, П'єро, все гаразд? — каже він, навіть не глянувши в його бік.

Диво дивне — але він просовує руку за книжки на полиці, дістає звідти гаманець і дає клошару.

— Тримай... Ну, до вечора! Щастя!

— Дяк, мсьє Андре. — І, кумедно кланяючись і задкуючи до дверей: — Моє пошанування, мадам!

Андраш зачиняє за ним двері.

— Приятель мій, — замість пояснення каже він. — Спить на ринку Червоних Дітлахів. Знаєш такий? На вулиці Шарло. Не чула? Це критий ринок, злидарі збираються там вечорами, щоби потеревенити, а потім сплять, тулячись один до одного між прилавків, щоби зігрітися. Проте серед них трапляються крадії. Тож коли у П'єро заводить грошва, він залишає її в мене на ніч, бо, хильнувши винця, спить він досить міцно. Що, він тебе налякав? Отакої!

Андраш, розсміявшись, обіймає своїми широкими руками закам'янілих мати й дитя.

— Кохана, ти перелякалася!

— Апу! — каже Еміль, обертаючись і стрибаючи Андрашеві на шию.

Наступного разу це жінка.

Заффі заходить до майстерні, а вона вже там: того самого віку, що й Андраш, вродлива кругленька білявка, всілася в її провалений фотель,

який вона сама ремонтувала; еге ж, м'ясисті стегна нахаби вмостилися просто на стрічку, якою Заффі власними пальцями склеювала подерту шкіру, тим часом Андраш за верстатом чаклує над тромбоном.

Заффі різко зупиняється. Вона ніби дивиться фільм про своє життя з іншою актрисою в ролі себе. Фільм демонструють іноземною мовою і без субтитрів — бо Андраш і огрядна платинова білявка теревенять угорською, навіть не зважаючи на Заффі. Коли Андраш говорить рідною мовою, то міняється, вона вже це не раз зауважувала: голос у нього гучніший, слова сиплються швидше, ніж зазвичай — а від його слів товста білявка регоче, і груди в неї трясуться...

Шок. Наша героїня стає білою, мов полотно. Приголомшена, знищена. Достоту як коли ми побачили її вперше — заляклою перед дверима помешкання Рафаеля Лепажа.

— Це ж моя Заффі! Заходь!

Нарешті Андраш побачив її і підвівся.

— Представляю тобі Анну.

Заффі рухається, мов робот. Онімілі руки і ноги, рухи ривками, мов запрограмовані обслуговувати людей.

— *Enchantée!* Дуже приємно! — з виразним акцентом каже угорка Анна.

Напевно, оце «*enchantée*» — одне з небагатьох відомих їй слів французькою.

Заффі не може. Не може. Не може залишатися в одній кімнаті з цією такою зрілою, такою зверхньою дамою, співвітчизницею й однодумницею Андраша, закритій разом із ним у невимовній близькості рідної мови... Може, це його дружина? О Боже...

— Я... я проходила... випадково, — белькоче вона. — Вибачте! (І вона дивиться на свій годинник.) У мене немає часу. На мене чекають. Дякую! До побачення!

І вона вшивається, поки Еміль, сп'явши на ніжки у візочку, тягне до Андраша ручки («Апу! Апу!»), а та інша жінка, Анна, вибухає сміхом, промовляючи щось угорською — але Заффі не розуміє, не розуміє нічого і хоче якомога швидше втекти із майстерні!

Андраш ловить її вже у дворі. Кладає руки їй на плечі. Пригортає її владно до себе і струшує, мов маленьку.

— Яка ж ти дурна, кохана. Дурна!

Тіло німкені пасивне, безформне; Андраш ніколи ще не відчував його таким; це тіло, яке вона зазвичай дає Рафаелю.

— Це дружина мого приятеля з Будапешта, — пояснює він. — Вона лише на два дні в Парижі, приїхала з невеличким оркестром. Хоче мені розповісти всі новини. Залишайся! Яка ж ти дурна! Не йди!

— Вона єврейка? — тихо запитує Заффі, ледве ворущачи губами, відчуваючи, як усі її члени скручує від ревнощів.

Обличчя Андраша перекошується так, ніби вона його вдарила.

— Авжеж, єврейка. Звісна річ, вона єврейка. Там усі мої друзі — євреї. І що? Ти...

— Вона подивилася на мене, — перериває його Заффі, — з... зі зневагою. Так, ніби я... нікчема! Німецька *Laus*^[44]!

Заффі не знає, як французькою буде «воша», Андраш тим паче, але німецькою це слово йому добре відоме — і він терпіти його не може.

— Казна-що... — каже він, повільно прибираючи руки від плечей Заффі.

Він стоїть перед нею, опустивши руки, дивиться на неї і хитає головою.

— Казна-що навігадувала. Якщо хочеш, можеш іти. Зрештою, йди.

Вона розвертається і йде геть, пряма, наче стовп, і забирає Еміля, що заливається плачем.

Третій епізод — той, що мало не поклав край їхньому коханню, — стався через місяць або два. За цей час вони мали можливість зустрітися, помиритися і заспокоїтися.

Того дня Заффі й Еміль приходять до майстерні раніше, ніж зазвичай. Рафаель щойно відлетів до Женеви після понад тижневого перебування вдома — у ліжку із грипом. Заффі піклувалася про нього, як зразкова дружина — так само дбала про неї в дитинстві матуся: гарячий чай із лимоном і медом, супчики з перетертих овочів, компреси з салом і корицею; уранці й увечері вона міряла йому температуру, збирала брудні носовички, міняла білизну; спокійна й усміхнена, примовляла щоразу: «Звичайно ж ти будеш у чудовій формі в понеділок на концерті — я тобі це обіцяю!».

І Заффі не лукавила. Їй не треба силувати себе, щоби бути люб'язною з Рафаелем. Вона ж йому зобов'язана! Зобов'язана всім. Не Андраш дав їй французькі прізвище і громадянство. Їй ніколи не спадало на думку поселитися зі своїм коханцем у кварталі Маре.

Навіть під час тривалих мандрів чоловіка вона й не думала ночувати не вдома: адже там немає окремої кімнати для Еміля, навіть ванної немає! Андраш миється раз на тиждень у громадській бані на вулиці Севіньє, а прати брудну білизну раз на місяць ходить на вулицю Розьє, де кидає свій вузлик до великого розжареного чану громадської пральні. Заробляє він небагато, харчується рідко і абияк, не має ані духової печі, ані холодильника. І Заффі не мучиться сумнівами. Її життя подобається їй таким, яким воно є: поділенням навпіл. Правий берег, лівий берег. Угорець, француз. Пристрасть, комфорт.

Тож, по-материнськи дбаючи про хворого чоловіка, вона аж ніяк не кривила душею.

Тому, щойно Рафаель вирушив у таксі до аеропорту в Орлі (напханий ліками і захочений сотнями тихих і милих похвал), Заффі цілком природно цікавиться в Еміля: «Ну що, навідаємось до Апу?» — і вирушає.

Консьєржка дивиться їм услід. Вони віддаляються вулицею Сени. Мадам Лепаж лине вже звичною окриленою ходою. О, адюльтер може тривати довго! Роками. Часом і ціле життя. (А це означає, що дитя, дорослішаючи, стає свідком подібних історій. Мадемуазель Бланш кортить дізнатися, що про це думає хлопчик і чим він займається, поки його мати проводить час з іншим. Проте... неможливо спіймати Еміля, не натрапивши заразом на мадам Лепаж. Мати ніколи не відпускає від себе сина.)

Квітневе сонечко вже поволі сходить униз, вже по сьомій і спускається ніч — тим часом Заффі й Еміль доходять до вулиці Короля Сицилії. Дивна річ: хоча в майстерні світиться і чути голоси, засклені двері замкнено. Ну то й що, у Заффі ж є ключ! Вона вставляє його в щілину, тішачи себе думкою, що за мить побачить Андраша — і дійсно бачить його, але зі спини, він сидить за кухонним столиком з іншим чоловіком, якого вона бачить з лиця і якого вона не знає, молодим, чорнявим, вусатим і з палаючими очима...

Почувши її, обидва підскакують, явно розлючені — атож, Андраш теж дуже розлючений...

— Що ти тут робиш?

— Як це що, я... я...

Заффі знову пірнає в мовчанку. Усе це дуже схоже на поганий сон або на погане прокидання після чудового сну...

Андраш хапає її за лікоть, випихає на двір, зачиняє двері, навіть не зважаючи на радісні вигуки Еміля «Апу!».

— Заффі, даруй, — рішуче й тихо каже він. — Але цього вечора ти залишитися не можеш.

— Хто це? Андраше, що відбувається? Хто цей чоловік? Я не піду, поки...

— Розповім завтра. Завтра повернешся — і я все скажу. А тепер іди. Будь ласка.

І, не чекаючи відповіді, він повертається до майстерні і зачиняє двері просто перед її носом. Вона повторює шлях вулицею Сени, не усвідомлюючи, йде вона, пливе чи летить.

Усі наступні дні вона приндиться. Важко сердитися, утім, коли той, на кого сердишся, не телефонує. Мовчазних періодів чимало, тривають вони по-різному, кожен має певну причину — як знати, що Андраш витлумачить це мовчання як докір? Зв'язатися з нею він не може. Навіть не знає її адреси. Він ніколи не розпитував про її інше життя — буржуазне, яке вона веде зі своїм чоловіком-флейтистом.

Тим часом у неділю має повернутися Рафаель. Заффі нестерпна думка про те, що вона прийматиме його під час непорозуміння з Андрашем. Тож у п'ятницю вона повертається до Маре.

Андраш сам. Проте не схильний щось розповідати про свого вусатого гостя.

— Хто це був?

— Про кого ти?

— Годі... Ти обіцяв розповісти.

— Еміле, поглянь, що в мене є...

Це флейта, виготовлена з помаранчево-зеленого гарбуза, що його Андраш висушив і в якому повирізав дірочки; і от він дме у новеньку флейту — три прозорі акорди — і простягає її дитині...

— Андраше!

— Заффі, у тебе ж є своє життя, правда?

— Це різні речі!

— Гаразд, різні... Ми з тобою таки дуже різні...

— Я від тебе нічого не приховую... Скажи ж, Андраше... це ж Алжир? Правда?

І потроху, вмовляючи, тиснучи, огортаючи своєю любов'ю (авжеж, Заффі вміє користуватися жіночими принадами, коли чогось дуже

кортить), вона досягає мети. Виринає в нього певні відомості. Дізнається, кажучи правду, більше, аніж хотіла б.

Довідується, що чоловік, у якого вона закохана, вірить у комунізм — так само, як ті росіяни, які поглумилися з її дитячого тіла 1945-го.

— Я гадала, що ти *проти* росіян! Ти ж через них залишив Угорщину!

— У нас — так, проти. Але ж Заффі, усі євреї — марксистки, окрім хасидів. І майже всі марксистки — євреї, починаючи з самого Маркса! Згадай кращих з більшовиків — Троцького, Зинов'єва, Каменева, Гроссмана! Це ж природно! Лише комуністи кажуть: євреї ти чи ні, але релігія — це лайно, джерело брехні, якому тепер, коли всі освічені, буде покладено край!

Чоловіка, якого вона бачила тоді ввечері, звати Рашидом. Андрашеві мало що про нього відомо. Це співробітник Французької федерації Фронту національного звільнення Алжиру, збирає кошти. Йому двадцять п'ять років, він мріє вчитися на медичному і стати хірургом. Старший син у великій родині, який, однак, уже втратив двох братів там, у Константи́ні^[45]. Мати його обожає. Батька вбили 1945-го під час різанини в Сетифі (Заффі ніколи не чула про це, адже мала геть інші клопоти 8 травня 1945 року, коли французькі вояки перебили сорок тисяч алжирців за те, що ті наважилися попросити про незалежність).

Постійного місця мешкання Рашид не має. Спить там і сям, ніколи не проводить дві ночі поспіль в одному місці, намагаючись обходити пастки поліції. Спить, власне, він мало, переважно цілу ніч п'є каву і говорить про політику. Сміється нечасто, але коли вже сміється, заскочений саркастичними жартами Андраша, то зуби його біло виблискують на тлі смаглявого обличчя.

Саме Рашид, знаючи, яке місце це франкомовне хлоп'я посідає в серці його угорського приятеля, приніс крісло-гойдалку із барахолки в передмісті Обервільє... і розгнівався, коли Андраш став йому дякувати. Між братами так не заведено.

Атож, Андраша він сприймає як брата по боротьбі.

— Заффі, тут вавка, — він хотів сказати «явка» і, оскільки Заффі з нерозумінням нахмурилася, він пояснює їй: гроші, що їх *мусебілати* з кварталу Барбес щомісяця передають Рашиду, вночі проходять через

його майстерню. Іноді зброя теж. Саме тому перший жарт Андраша щодо бомби у візочку був далеко не жартом.

— То ти допомагаєш війні? — відступаючи, каже Заффі. — Ці руки торкаються кларнетів... і рушниць теж? *Ці руки вбивають?! Ненавиджу тебе!*

— Але ж Заффі...

— Не чіпай мене! *Я ненавиджу війну!* Андраше! (Вона верещить. Цього разу справді істерично.) *Я викажу тебе поліції!*

Він дає їй ляпаса. Щосили. Лише одного ляпаса. Лише щоби її заспокоїти.

Еге ж, це її заспокоює... Вона кладе обидві долоні на палаючу щоку.

Нажаханий цим вибухом люті між обома такими рідними для нього людьми, Еміль кидає гарбузову флейту і втуплюється в них поглядом сухих очей, без сліз.

Насправді — вони не кажуть цього, але обидва це розуміють — вони досягнули нарешті природи своїх стосунків, їх священного потаємного центру. Кожен із них кохає в партнері ворога.

Поворот пройдено.

Через день Рафаель повертається до Парижа з подарунком для сина — дзигарем із зозулькою; і його зустрічає не просто спокійна — квітуча Заффі, від чого його серце наповнюється теплом.

Увечері, коли подружжя готується до сну, вмивається, роздягається, Заффі розпитує Рафаеля:

— Як твої концерти? Усе гаразд?

— Авжеж, усе гаразд... Я мав натхнення... Дурний грип завдяки тобі зник... І все ж у середу була одна проблема...

— Яка?

— Ми грали концерт Моцарта — дует для флейт... Я стояв навпроти Матьє і, хтозна чому, просто посеред нашого соло ми зустрілись очима і обидва мало не розреготалися. Просто жах! Уявляєш? Обоє охоплює сміх, ти маєш стримати його будь-якою ціною — адже музика триває! Для піаніста чи віолончеліста це не так страшно, але для флейтиста це справжній кошмар... Матьє почервонів, мов півонія, весь затремтів, його очі сміялися, кутики вуст сміялися — а я, що довше дивився на нього, то менше міг стримуватися, хай про що я думав, усе здавалося мені страшенно кумедним... І знаєш, що я зробив?

— Що? — запитує Заффі, поволі скидаючи з себе одіж і поступово складаючи її на спинку стільця.

— Просто-напросто повернувся до нього спиною!

— Отакої! — вигукує Заффі. І гола йде по свою льолу, що лежить під подушкою.

— Хіба не блискуча думка? Публіці це видалося дивним, і все ж нам вдалося дограти концерт... Але клянуся, Заффі, на мить я подумав, що доведеться зупинитися... Це стало б катастрофою, розумієш?! Нас передавали у прямий ефір радіо...

— Я дуже рада, — шепоче байдуже Заффі, через голову натягаючи на себе льолу.

— О, авжеж, я також, можеш мені повірити!

Раптом його голос змінюється, спускаючись до реєстрів бажання.

— Гей, ходи-но сюди...

Він бере дружину за руку, присуває її до себе і занурює свій погляд у її два темно-зелені стави.

— Яка ж ти зараз гарна! Знаєш, ти стає дедалі вродливішою...

Він кладе руки їй на плечі, що прозирають крізь перлисто-сірий шовк льолі, і пригортає її до себе.

— Отже, — щасливим голосом каже він, відчуваючи, як його прутень встає уздовж живота Заффі, — я взяв і розвернувся... отак...

Він розвертає її, піднімає краї льолі вище сідниць і обережно кладе Заффі животом на ліжко.

— Отак, — каже він, задихаючись, схиляється над нею, ніжно кусає її потилицю і проникає в неї, — і зміг... продовжувати... грати... грав далі... і далі...

Чи Заффі хоч раз почувалася винною? Як вдається їй день за днем, місяць за місяцем зносити цю подвійність? Одне й те саме тіло вона віддає спершу одному, потім іншому чоловікові — невже вони ніколи не плутаються в її голові?

Ні: адже вона закохана в Андраша і ніколи не кохала Рафаеля.

Та хіба її не мучить сумління через брехню?

Ні.

Навіть у мить, коли вона присягається перед мером?

Навіть тоді. Адже церемонія відбувається французькою, а розмовляти іноземною мовою — це завжди почасти театр.

А що ж тоді Андраш..?

О, це геть інша річ! Коли коханці можуть спілкуватися лише мовою, чужою для них обох, то... як би сказати... ні, якщо з вами такого не траплялося, то, боюсь, я не зможу вам пояснити.

XIII

Відколи вона розповіла Андрашеві історію про погано похованих тварин, відколи пояснила сенс заляклих у її горлянці колискових, Заффі стала ближчою до сина. Раптом стала бачити, чути і відчувати створіннячко, яке живе поруч із нею.

Еміль же її любить. Тягне до неї ручки («Візьми мене на ручки!»), а коли вона піднімає його, то стискає худенькі ніжки навколо її талії, б'є її по щоках, гладить волосся, засипає слинявими поцілунками... Заффі ж нарешті наважується, заплющивши очі, пригортати до себе тільки. Занурювати ніс у його чорні кучері і вдихати їхній аромат. Торкатися цілунком — довгим і ніжним — його голівки. Шепотіти тихенько на вушко «дитятко ти моє», «любий мій» і навіть іноді, зовсім ледь чутно, «mein Schatz», кошенятко. Наважується.

Еміль складає їй компанію в будинку на вулиці Сени. Поки вона порається по господарству, він слідує за нею з кімнати в кімнату, обповзає її, щось лопоче, засипає її запитаннями: щодня його словниковий запас загрозливо збільшується.

— Це що?

— Пилосос.

— Пі... сос...

— Пилосос.

— Пі... лсос...

— Це що?

— Це...

Заффі підшукує слово французькою. Часом знайти не вдається. Але цього разу вона знаходить потрібне.

— *Un pichet*. Глечик.

— Глишик.

— Глечччччик!

— Глечик.

— Так! Молодчинка!

Так багато маленьких перемог над невіглаством, втраченим сенсом, ворожою мовчанкою світу.

«Діді! Діді!» Щоразу, як горобець або голуб сідає на підвіконня, Еміль у захваті пронизливо верещить. «Діді» — це його власне слово, давненько вже обране на позначення пташок. Спершу Заффі каже «Так!», та потім починає виправляти його, дбайливо вимовляючи французьке слово, яке складається з самих голосних: *oi-seau*, аж ніяк не *Vogel*, не птах із її дитинства: *Kommt ein Vogel geflogen*, — що ніс у дзьобику листа від матусі — *von der Mutter einen Brief*, — цей птах нарешті помер.

Утім є пташка, яку вони обоє ненавидять — це та, що двадцять чотири рази на день виходить із дзигаря, якого Рафаель привіз із Швейцарії. Аж до кісток швейцарський механізм страшенно дратує — він ніколи не запізнюється, ніколи не поспішає; оці «тік-так» незворушні, безжальні, відразливі. О першій чверті дзигар робить «дзень», о половині «дзень-дон», о третій чверті «дзень-дон-дзень», а точно в годину чути скрипіння пружини, що відчиняє пофарбовані дерев'яні дверцята: звідти вигулькує дерев'яне пташеня, що роззявляє свій дерев'яний дзьобик і геть по-дурному горлає «ку-ку!», іноді дванадцять разів поспіль!

Оскільки, працюючи з флейтою, Рафаель не толерує жодного шуму на своїй половині, дзигар встановлюють у протилежному боці від його кабінету, себто в дитячій кімнаті. Часто, зачувши посеред ночі дзвін, Еміль прокидається й плаче.

Це нестерпно.

Тому, коли наступного разу чоловік від'їжджає, Заффі знімає дзигар і ставить на кухонний стіл.

— Ходи-но сюди, Емілю, — каже вона. — Ходи ближче, поглянь... А де живе зозулька?

— Отам. У будиночку.

— Правильно... Ти молодець... А тепер дивися... Відчиняємо дверцята... Бачиш?

І щипцями для льоду вона викидає пташку, мов гнилий зуб.

— Ага! — радісно зойкає Еміль.

— Погана зозулька!

— Зла!

— Знаєш, як чинять зозулі?

— Не знаю...

— Вони залишають своїх пташенят у гніздечках інших пташок і відлітають. Не хочуть опікуватися своїми дітьми.

— Це недобре!

— То як ми покараємо зозульку?

— Бити!

— Авжеж! Будемо бити! Тримай... (І вона простягає йому молоточок для подрібнення часнику.) Бий! Отак! Браво, Емілю! Тепер вона не будитиме нас ночами!

І, мов зловмисники, вони по деталях нищать нещасний дзигар.

Незважаючи на загибель зозульки і хронічну недугу циферблата в майстерні Андраша, час стікає. Хвилями полоще тіла коханців та інших людей у Парижі й за його межами. Настає новий рік, 1960-й, і відразу тяжіє загрозами. Це також нове десятиліття: п'ятдесяті, що так пишалися кумедною модою і дивними вигадками — гелем для волосся «Брилькрім», пластмасою «Форміка» і матеріалом «Нейлон» — уже дуже скоро здаються потворними і смішними.

Де ж усі купчаться на початку нового десятиріччя? Джон Фітцджеральд Кеннеді висуває свою демократичну кандидатуру на президентську посаду. Салот Сар, відомий ще як Пол Пот, довчившись нарешті в Сорбонні, повертається до Пномпеня, аби втілити кілька щойно засвоєних теорій. Василь Гроссман завершує свій найбільший роман «Життя і доля», не здогадуючись, що КДБ невдовзі конфіскує рукопис і навіть стрічку із друкарської машинки; він помре, переконаний, що твір знищено назавжди. Щодо Альбера Камю, то він пише роман про своє алжирське дитинство, не підозрюючи, що той так і залишиться незавершеним; незабаром життя Камю урветься на шосе в Бургундії, зовсім поруч із маєтком Ортанс Трала-Лепаж^[46]. Нікіта Хрущов хвалиться, стукаючи кулаком, своєю новенькою атомною бомбою, у тисячу разів потужнішою за ті, що впали на Хіросіму і Нагасакі...

В Алжирі також минають дні й місяці. Під надійним спекотним сонцем чи під потопами злив людей переміщують іменем Франції, палять села-мехта, піддають тортурам з науковим підходом, виставляють на огляд трупи. Війні виповнилося шість років. Потроху в душах кам'яніє ненависть, гнів нищить усе на своєму шляху, серця твердіють, воля слабшає, з'являються зобов'язання, селяни-фелахи збиваються в купки, ці групи множаться і озброюються до зубів...

Якось наприкінці січня, обурені зрадою голови держави, французькі генерали провокують нове повстання в Алжирі: бунти, завалені вбитими і пораненими вулиці, облога. Після придушення цього повстання з'являється загрозлива Організація таємного війська — незаконна смертоносна машина, покликана будь-якою ціною зберегти Алжир для Франції.

Тим часом у місті на півночі, де живуть наші герої, сіро й туманно.

Андраш уважно стежить за подіями, він дедалі частіше гнівно скрегоче зубами. Стискає також кулаки і відчуває в них силу вбити іншу людську істоту.

Рафаель перебуває на піку кар'єри. П'яніючи від успіху, він стає справжнім генієм. Коли він грає для публіки, не існує вже ні його, ні флейти: ніби випаровуються всі зусилля і виконані вправи, зникають тональності й темп, ноти стають безіменними, втрачають значення навіть композитор і час, коли він жив, бо йдеться про інше, музика вже розповідає не про саму музику, видатний виконавець відштовхується від конкретного факту, аби піднятися над усім у вищі сфери: пальці, губи, язик, горло, легені й діафрагма — не мають іншого вибору, тільки співпрацювати, адже Бахова «Сициліана» є квінтесенцією, позачасовим нетутешнім трансом, божественним нектаром, у якому плюскається Рафаель, окропляючи одночасно і слухачів. Успіх став його природним середовищем, повітрям, яким він дихає і яке вдихає у свій інструмент. Ноти, мовби магічне зерня, він розсіює родючим і пасивним ґрунтом публіки, відчуваючи, як воно зріє, як розпускається, як дозріває у зворушених серцях, як несе поживу і спокій — а отже, сенс. Звісно, є й почесні — потім: овації і похвали, квіти і гроші, медалі й дипломи... Проте Рафаелеве зілля не має з цим нічого спільного. Рафаелеве зілля — це блиск в очах слухачів, завзятий прекрасний блиск, що ніби каже: «Дякуємо, що показали нам це!». Відтепер цей блиск є невід'ємною частиною циклу. Рафаель потребує його, щоби грати, і грає, щоби запалити його. Що більше його люблять, то ліпше він грає. Що більше дає, то більше він може дати.

Ще зарано, щоб знати, чи успадкував Еміль музичний дар тата, однак сильні легені в дитини є. Наприкінці січня він одним духом задуває дві свічки на торті на свою честь, і Заффі радісно плескає в долоні.

Як на одній планеті можуть співіснувати так багато людей? Хто з них найцінніший, найправедніший, найважливіший? Їхні сплетіння складні, але не хаотичні, людський вир завжди рухається вперед, таємно сплітаючись і змовляючись; із причин випливають наслідки, своєю чергою обертаючись на причини, які спричиняють наслідки і так далі, до безкінечності...

Варто сказати, що безкінечність ця досить похмура.

Наприкінці весни великий Рампаль запрошує Рафаеля до Ніцци разом організовувати Міжнародну літню академію — школу флейтистів, що має стати найпрестижнішою у світі.

Заффі ж, перш ніж приєднатися до чоловіка там, унизу, на півдні, де він зняв віллу в Сен-Тропе, гуляє Парижем разом із сином і коханцем, гуляє довше й вільніше, ніж зазвичай.

Венсенський ліс, неділя, кінець червня. Вони утрюх грають у хованки — бігають, горлають, регочуть, стікають потом, ледве переводять дух, Еміль ошелешений такою увагою мами й Апу; потім вони вирушають на прогулянку лісом. Візочок у минулому: Принц Сицилії послуговується власними ніжками або ж (у крайньому випадку) дозволяє Андрашеві носити себе на плечах.

На вузькій стежці вони зустрічають іншу французьку родину — також на традиційній прогулянці: тато, мама, підліток-син і пухкенька доня. Зустріч сповнена емоцій, подібна до хмари статичного струму: «Гей, Жульєне! Пропусти пані!.. Франсуа, тримай міцніше пса! Налякаєш дитину!.. Сюзанно, ходи сюди, ти заважаєш!.. Куди я маю йти, тут кропива усюди!.. Коли проходиш повз когось, треба вибачатися!.. Бачиш, через тебе я набрав повні сандалі грязі!.. Не смій розмовляти так із сестрою!..».

Коли хмара минає, Заффі й Андраш переглядаються і обіймаються зі сміхом. Сміється й Еміль, хоч і не знає, з чого, просто він хоче бути присутнім у їхньому щасті.

На кінець дня, коли вони повертаються до Парижа на метро, від втоми дитина засинає на колінах матері. Ручка, якою він обіймав її за шию, сповзає й безсило падає вздовж її тіла, з його вуст злітає зітхання, голова хилиться назад, осліплюючи перламутровою ніжністю шию.

Одна пані в окулярах у роговій оправі — вона сидить навпроти — зворушено нахиляється над поснулим малям.

— Ач, яка ляля! — каже вона Заффі медовим мазохістським і змовницьким тоном матусі. — Вони всі такі гарні у цьому віці.

— Ні, без усмішки спокійно відказує Заффі. — Мадам, ви помиляєтеся. Ця дитина — наполовину німчура, майже есесівець! Він уже вміє вбивати пташок.

Пані, побагровівши від гніву, підводиться і пересідає.

— Навіщо ти таке кажеш? — здивовано запитує Андраш.

— Овва! Так просто бути люб'язним з дітьми. «Милий, гарнюща...» Чому вона тебе гарнущею не назвала? Або мене, га? Бо ми не заслужили на її ввічливість? Або... або він, отам? — і вона скошує очі на старого мусульманина у тюрбані й джелабі, який спить, скоцюрбившись, у кінці вагона.

— Заффі! — з удаваним подивом скрикує Андраш. — Тільки не кажи мені, що ти стала помічати людей навколо себе!

Середина липня, гаряче, важке надвечір'я, повітря схоже на теплий суп. Блукаючи вузькими вуличками Шаронн — маловідомого їм кварталу, — вони випадково виходять на площу Сен-Блез. Перед терасою облізлої забігайлівки двоє музик виводять нестерпні мотиви. Отакої! А вони й забули — сьогодні ж 14 липня! Незабаром — танці, петарди і феєрверки — місто порине у святкування.

Заффі не відводить очей від сцени. Звичайні підмостки, скромні розкоші злиднених парижан. Музики — один із трубою, другий з акордеоном — старі й поганенько вдягнені; і все ж вони грають, і якоїсь миті люди на вулиці беруться до танцю, ось дві пари за сорок років, кілька літніх жінок, купка підлітків, що байдикують і незграбно наслідують рухи дорослих.

Зненацька Заффі охоплює втома — і не через довгу ходу під гарячим липневим сонцем — ні, це давня нерушима втома. Ноги підкошуються. Вона спирається на плечі сина. Маленький Еміль стоїть перед нею і дивиться на неї. Не біжить до інших дітей, які грають у бабки на хіднику.

Заффі пригнічена, придушена, осліплена цією миттю: її наповненням... таким майже прозорим. Здається, достатньо пориву вітру, порошинки в очі, ноги, що випадково наступає на іншу ногу, щоб усі зреклися і з буркотом та прокльонами, попльовуючи на землю, розійшлися. Ненависть, злість і відчай... Вона відчуває, як її тіло поволі заливає хвиля розплавленого свинцю, авжеж, давнє віко *Blei*

накрило всі її члени, і вона чує вальси Штрауса, бачить жінок, які абияк танцюють одна з одною, вона ніби помирає знову, і немає нічого з її нового життя, ні Парижа, ні літа, ні Рафаеля, ні Андраша, ні Еміля...

А що ж Еміль? Чи відчуває по легкому стисканню пальців на своїх плечах, що матуся мертва?

Хитаючись від цієї важкої непевності, вона хапається за руку Андраша, який, неправильно витлумачивши її жест, відводить Еміля до одного зі стільців на терасі, обертається до коханої, бере її в обійми і цілком природно, навіть романтично вводить у танець, час від часу дмухаючи їй у чоло, аби не було так спекотно — завдяки Андрашові жахлива нереальність речей уже вкотре зникає: рух знову стає рухом, а не перебраною непорушністю, скуте тіло м'якшає, слідуючи за простеньким ритмом вальсу — «ум-па-па! ум-па-па!» — миті пожвавлюються, повертаються на своє місце в ланцюжку дійсності, уся ця пригода спалахує і перевертається, ніби заявляючи своє право на існування, що тепер ніщо її не зупинить, пари кружляють у танці, музика пнеться вперед, її три темпи помалу чергуються, не заважаючи одне одному... З рукою Андраша на талії Заффі могла би півсвіту обійти в ритмі вальсу!

Коли танець завершується, вона, спітніла, сяючи щастям, падає на стілець біля Еміля. Андраш замовляє випити — пиво, лимонад, яблучний сік, страшна розтрата — і вони сидять там аж до смерку, милуючись оркестром і танцівниками.

— Чому ці люди танцюють? — цікавиться Еміль.

— Святкують Революцію! — відповідає Андраш.

— А що таке рре...люція?

— Коли людям голови відрубають, — відказує Заффі.

— То чому ж вони танцюють, якщо їм голови відрубають?

Наступного ранку на Єлисейських полях перед генералом де Голлем проходить великий військовий парад. П'ятсот літаків (і серед них «Загадка», «Супер Меч», «Гриф», новенькі реактивні моделі) нестерпно гудуть. Парашутисти з Алжиру в червоних беретах і спеціальному камуфляжі викликають у натовпі фурор.

Цього ж літа 1960 року в Парижі, Ліоні й Діжоні де Голль віддасть наказ покласти на гільйотину восьмеро алжирців із Фронту національного звільнення.

Увесь серпень Заффі минає на віллі у Сен-Тропе. Вона грає з Емілем у воді. Горлає, регоче, коли він її оббризкує. Годинами допомагає йому зводити вежі пісочного замку... Ні, вона не згадує своє дитинство: *це і є* її дитинство, перше знайомство з безтурботністю й радістю. Спить вона тяж, мов дитина, майже щоночі їй сниться Андраш. Рафаель тижнями працює в Ніцці, повертається на вихідні і квапиться приєднатися до родини. Йому радісно бачити Заффі засмаглою і розслабленою.

— Ти аж світишся, — каже він.

А хіба може бути інакше?

Її раювання триває до осені.

А наприкінці листопада повертається безсоння, а разом з ним кавалькада нічних страхіть. І одного дня в майстерні Андраша вона відчуває біль.

Не маючи сил читати, вона заходить за червону запону і лягає на ліжко. Прикриває очі ліктем правої руки. Андраш, умоствоивши Емілія на верстаті — малий клеїть шматочки губки до великого картонного аркуша — іде до неї.

Він кладе голову Заффі собі на коліна — і, достоту як у день поцілунку янгола, починає вивчати її обличчя не великими грубими, а вправними пальцями.

— А що це таке? — запитує він, вказівним пальцем торкаючись двох зморшок, смутком прорізаних поміж брів Заффі.

— Це залишилося від тата.

Фраза виривається мимоволі. Заффі вражена. Як вона могла сказати таке?! Тепер доведеться пояснювати. Андраш чекає. Тож вона додає, запинаючись про всяк випадок:

— Мій батько під час війни працював на концерн «Байєр», тому щоразу, як болить голова, я згадую про нього.

Андраш відчуває брехню. У нього на неї чуття. І хоч він не розуміє, у якій частині фрази ховається пастка, все ж знає, що цієї митті повним ходом віддаляється від Заффі, достоту метеорит, що падає з космосу. У нього немає жодного бажання розпитувати її.

— «Басйр», кажеш? — порожнім голосом перепитує він, інтуїтивно чіпляючись до єдиної власної назви.

— Так... саме так... знаєш, у Леверкузені, такий великий хімічний завод... Він цікавився а... анестезією, правильно? Хотів лікувати біль...

Тож один знайомий допоміг йому влаштуватися в «Байєр», тому батько і не служив у війську. Тобто це й було його службою, власне, замість іти на Східний фронт — він не чув на одне вухо, тому воювати був непридатний.

Заффі ухиляється, петляє, тікає. Андраш уже не слухає, не чує її слів — лише шарудіння втечі.

— Саме тому... у сорок п'ятому ми не могли піти. Розумієш? Щодня росіяни підходили ближче, усі виїжджали, тисячі... *Flüchtlinge*, людей, які тікали у холод і сніг, драпали поїздами, санчатами, пішки, з порожніми руками, голодні, діти й старі замертво падали на шляху, матері народжували серед заметів на очах у власних дітей, люди тинялися безладно (о, Андрашеві все це добре відомо, і Заффі знає, що йому це відомо, то нащо ж вона все це розповідає?!), але ми були змушені залишатися вдома, бо мій тато був живий, мав повернутися, а якби ми пішли, як він нас мав знайти? Тому ми залишалися, ми чекали, а потім... зрештою, у вересні він таки повернувся...

Андраш мовчки виходить з кімнати. За мить повертається з чаєм із медом.

— Відпочинь, — каже він їй. — Сонечко визирнуло, піду прогуляюся з Емілем. Сходимо на Сену, пограємо на піску. Поспи, Заффі.

Високий блондин і маленький брюнет несуться набережною, тримаючись за руки — раптом, схопивши Еміля на плечі, він підскакує разом із ним і співає щойно вигадану лічилку:

Тато в мене

буржуа

і рантьє —

бабуся

а хто я

хто я

хто я?

— А я люблю шоколад! — скрикує Еміль і заливисто регоче, і вони починають знову. А дитині ж іще й трьох років нема!

Тато? Буржуа-поганець!

Баба? Жадібна-рантьє!

А хто я, хто я?

А я

Шоколад люблю!

Вони вигадують різні варіації пісеньки, деруться вгору на піщаний пагорб і спускаються вниз на картонках.

Пізніше, коли вони повертаються додому із Заффі, Еміль повторює лічилку. І Заффі — приголомшена і здивована — сміється, прикривши уста рукою. Наказує йому ніколи — чуєш, ніколи! — не співати цього у присутності тата. Вона пригортає синочка до себе міцніше і йде далі.

— Ходи, малий...

Еміль самотужки — хоч і рачки — піднімається сходами Мосту Митців.

— Дивися...

Заффі виймає з торбинки плюшеву лапку.

— Ану перевіримо, чи вона плаває!

— Так!

— Хто кидатиме — ти чи я?

— Я!

— Гаразд, тоді кидай!

Лапка падає каменем і без бризок пірнає в зелені масні хвилі Сени, миттю виринаючи на поверхню.

— Пливе! Мамо, пливе!

— Попрощаємося із лапкою?

— Па-па, лапо! Па-па!

— У добру путь!

— У добупуть!

XIV

У грудні 1960 року де Голль вирушає в мандрівку Алжиром, замислену як тріумфальну, адже він обіцяв народові Франції наступного місяця референдум щодо алжирського питання. Та хоч куди він подався б, на протестні демонстрації виходять розлючені «чорноногі»^[47], а в місті Алжир стривожені солдати стріляють по людях, як наслідок — сотня загиблих і півтори тисячі поранених. Розчарований президент змушений скоротити візит.

Ситуація явно погіршується. І, перш ніж поліпшитися, вона ставатиме ще гіршою, а потім знову розклеїться і так далі.

Принцу Сицилії виповнюється три роки.

Заффі й Андраш сподіваються, що він нарешті стане дорослим, щоби принаймні чути їхні злягання. Тим часом він бавиться у дворі, поки мама й Апу піклуються одне про одного за червоною завісою. Друзів у нього чимало, тож на самоті він не залишається ніколи.

Та одного дня він опиняється сам. Суботній ранок, Еміль допомагає мадам Блюменталь підняти покупки на висоту ста дев'ятнадцяти сходинок, аж раптом — стукіт ніг, товкотнеча — з'являється зграйка дітлахів у кіпах, які повертаються з синагоги; вони біжать сходами просто за ними. Пробігаючи повз, вони шепочуть на вухо Емілю: «Німчура! Німчура! Виплодок німчури! Брудне наця! Гівнюк! Сучий син!...».

Еміль нічого не розуміє.

Уже потім, на зворотному шляху, він запитує матір:

— А хто такий німчура?

— Тебе так назвали?

— Так.

— Не зважай, *Schatz*. Так тільки дурні кажуть. Їм здається, що люди добрі, якщо з їхнього краю, і погані, якщо з чужого. Вони дурні, ти розумієш?

— Але ж Апу теж так робить.

— Що робить Апу?

— Він каже, що тато буржуй.

Заффі ледве стримує сміх.

— Це ніяк не пов'язане! — відказує вона. — Буржуа є всюди. Та й Андраш це тільки для сміху каже. Насправді твій татко дуже хороший.

— А мені більше подобається Апу.

— Так, мені теж...

— А що значить «рантьє»?

— Отакої! — дивується Заффі. — Ти ж навіть не знайомий з бабусею, тому не маєш права сміятися з неї!

— Але що це таке?

— Та нічого особливого. Те саме, що й буржуа, але заможний, який не бажає ділитися грошима з бідними.

— Погано.

— Слухай, у мене ноги замерзли. Побігли? Гайда, подивимося, хто перший добіжить до ліхтаря!

Щоночі чи майже щоночі 1961 року поліціанти вриваються до ресторанів і готелів, де частенько бувають алжирці, та, штовхаючи їх дулами автоматів, спускають до підвалів або виводять на вулицю, навіть в одній піжамі, навіть узимку. Тих, яких заарештовують, ведуть до комісаріатів чи до казарм у найближчому передмісті, де мешкають вояки з Алжиру — *гаркі*. Адже префект поліції цю делікатну справу доручив новому загонові, який складається винятково з гаркі, бо, не задовольняючись биттям тіл, вони поливають ще й лайкою по-арабськи, аби упевнитися, що душа страждає не менше за тіло.

Коли ж гаркі втомлюються знущатися над алжирським народом, його шарпають члени Фронту національного звільнення. Скажімо, Рашид. Щомісяця він обходить мусебілатів, збираючи внески. На визвольну війну. Внески обов'язкові, вибору ти не маєш, просто даєш — і все. І чотириста тисяч сезонних працівників з Алжиру платять. Спільно вони вносять щороку понад п'ять мільярдів франків (з того року слід уточнювати: старих франків). Кожен алжирський робітник сплачує три з половиною тисячі щомісяця плюс «дар» у розмірі п'ятисот франків. Щодо працівниць вулиці — на їхній розсуд. Квартал Барбес — триста тисяч старих франків, квартал Пігаль — шістдесят тисяч, площа Кліши — вісімдесят тисяч, Єлисейські поля — сто тисяч. Щодо останнього пункту — лише щоби потішити серце. Гроші виходять із гаманця заможних французів і вирушають у путь — через повію до мусебілата, а від останнього до Рашида, який запихає їх до старенької валізи, де повно купюр; валізу він переховує в Андраша,

куди по неї заходять войовничі ліваки, забирають і ретельно перераховують здобич, розкладають по пакетах і передають комівояжерові; він, своєю чергою, розкладає пакети у коробки від «Діор» і відносить до паризького відділення одного великого швейцарського банку, де його з'єднують телексом із Женевою; там, завдяки прихильності одного банкіра, який колись був членом нацистської партії, гроші забирає мадам К., яка потім іде до чотиризіркового готелю й передає кошти представникам Фронту, перебраним на суданських емірів; активісти, увівши усіх в оману чотирма пляшками дорогого шампанського, перетворюють усе, що залишається, на автомати і кулемети, покликані вигнати французів з Алжиру. Краса, а не схема...

У середині червня 1961 року в підвалі одного з паризьких комісаріатів двоє розлючених поліціантів схопили прекрасні засмаглі руки Рашида й розбили молотком кожен палець, неквапно, фалангу за фалангою. Потім відпустили його...

Тепер руки йому ні до чого. Вони вже не в змозі носити валізи. І ніколи не триматимуть смачний бістурі.

Це сталося саме тоді, коли Заффі бачила Рашида вдруге. Літній вечір на Івана Купала, Рафаель виступає в Ніцці. Небо Парижа синьо-бузкове, прошите рожевими стрічками, повітря тепле й ароматне, тому Білл — він грає на саксофоні-тенорі — зібрав друзів у дворі майстра, аби пограти. Їм бракує ударника, тож Андраш просить Еміля торохтіти в металевий бак для сміття двома дерев'яними ложками. Здивовані дивними звуками мешканці вулиці — повії з будинку номер 34, постійні клієнти ресторану «У Голденберга», роззяви-підлітки — спершу зазирають, а потім увіходять у хвіртку; навіть мадам Блюменталь з сьомого поверху широко розчиняє вікно, щоби послухати.

Рашид сидить віддаля, у темному закутку двору. Перев'язані білим бинтом руки мертво звисають між ніг. Упізнавши його, Заффі ставить на землю тацю зі склянками з чаєм, які вона роздає, і нахиляється до Рашида.

— Хочете пити? — питає вона, показуючи, що могла б піднести йому склянку до вуст.

— Дякую, — хитає головою Рашид і опускає очі.

Тоді німкеня теж присідає і поїть алжирця на подвір'ї угорця серед коротких спалахів афро-американського джазу.

Літо дуже спекотне. У метрополії та її заморських територіях бешкетує груба сила. Усе одночасно: вбивства і репресивні засоби множаться, здається, це не закінчиться ніколи, *бац!* мусульманин вбиває поліціанта, *бум!* поліціанти вкладають трьох мусульман, *гон!* ОТА, *бум-бум!* ФНЗ. На жорстокість відповідають жорстокістю, дружини поліціантів ридають, матері солдатів умиваються сльозами, Ортанс де Трала-Лепаж гірко плаче (після січневого референдуму їй зрозуміло, що дні її алжирських виноградників полічені), убивства й каліцтва, шалені перегони, кулі в животах і головах, розбиті обличчя, перерізані горлянки, нескінченні наруги над арабськими жінками, переляканий вереск арабських дітлахів, спаплюжені врожаї, знищені села, приниження білих засмаглих юнаків, згвалтування, відрубування їм рук і ніг, вбивства, похорон і плачі — така стара історія, яку ми звикли називати просто «новинами».

Увесь цей час Заффі бавиться з Емілем у бірюзових хвилях Середземного моря, даючи сонцю змогу обпікати її білу шкіру — і засинає під пальмами.

Увечері, за столом, подрібнюючи бараболю з томатами й перцем, що її приготувала Заффі, Рафаель каже Емілю:

— То як, хлопчику мій? Ти вже дорослий?

— Так, татку! — спокійно відповідає Еміль. Йому не подобається, коли дорослі, звертаючись до нього, використовують зверхній тон.

— То, може час тобі йти до школи?

Заффі, яка щойно пила біле вино, проливає його на скатертину.

— До школи?! Але ж він ще малий! — каже вона так знервовано, що навіть не підводиться, аби піти за губкою для пролитого вина.

— Зовсім ні! — з усмішкою відказує Рафаель. — Не знаю, як це відбувається в Німеччині, однак у Франції з трьох років дітьми опікується держава. А тобі скільки років, хлопче?

— Три з половиною, — бурмоче Еміль, стривожений тим, що його примушують давати і так всім відому відповідь.

— Три з половиною?! Та невже? Та ти вже майже юнак! (І Рафаель куйовдить чорну кучму синопка, який змушений зібратися з силами, аби не відсахнутися.) Давно пора, щоби твої сіднички спізнали тверду поверхню шкільної лави!

Заффі марно намагається приховати паніку.

— Це... справді необхідно? — белькоче вона.

— Ти питаєш, чи це обов'язково? Ні, тільки з шести років. Але, чесно кажучи, я вважаю, що йому ліпше спілкування з однолітками. Адже братиків і сестричок у нього не буде...

І він дивиться на Заффі сповненим ніжності поглядом, аби впевнитися, що вона не сприйме це як докір.

— Немає нічого доброго в тому, що він увесь час проводить зі своїми старенькими батьками, — завершує він, починаючи їсти, — навіть якщо вони, безперечно, дуже цікаві люди.

Еміль розуміє, що не слід піддавати сумніву жодну частину думки татка.

— Не хочу! — раптом заявляє Заффі, навіть не знайшовшись із відповіддю на логічне Рафаєлеве «чому».

— Але чому?

— Бо ми гуляємо! — припускає Еміль.

— Авжеж, — погоджується Рафаель. — Ця бараболя неперевершена, смакота! Та як каже герр доктор Фройд, не можна марнувати життя на прогулянки з матусею. Треба ж бути реалістом, чорт забирай! І саме для цього існує батько.

Заффі, завдяки втручання Еміля, вдається знайти на відповідь.

— Не гуляти ж мені Парижем самій. Знаєш... чоловіки... матерів вони поважають, але... Та й для мого здоров'я це дуже корисно... І дізнатися можна багато чого... про історію Франції... про дерева... Це значно ліпше за школу!

О, Заффі за будь-що вхопилася б! Еміль — її алібі, її аргумент, фортеця, за якою приховано її кохання із Андрашем. Еміль у неї в заручниках. (А що, цікаво, вона збирається робити через три роки? Вона навіть не думає про це. Життя в божевільному коханні є низкою «нині», підпертою ретельно вичищеним минулим і безхмарним майбутнім.)

Спантеличений Рафаель зрештою здається, переконаний не так доводами Заффі, як напрочуд рідкісним фактом її добровільних зізнань.

Улітку 1962 року — після переконливішого опору — він усе таки піддасться ще раз. І з великим занепокоєнням піддасться й улітку 1963 року.

Еміль так і не піде до школи.

Наступає серпень, родина Лепажів повертається до Парижа. Тато зачинається, готуючись до історичного запису: усі «Сонати для флейти і клавесина» Баха разом з маестро клавесина Сонею Фельдман.

Мати й син беруться за руки і мчать, мчать, мчать разом аж до Мосту Митців.

Консьєржка, яка стоїть біля вікна на першому поверсі з чаркою смородинового лікеру, помічає їх і, усміхаючись, хитає головою. Хіба не чудово, що мадам Лепаж у такій прекрасній формі! Мадемуазель Бланш уже деякий час страждає від запалення вен, тож будь-який рух завдає їй невимовного болю. Зранку їй доводиться користуватися ліфтом не лише, щоб піднятися, а й щоби спускатися поверх за поверхом, розносячи пошту.

— Бачила, що там у вас? — каже Андраш Заффі, коли вони одягаються після амурів — до того був чай, а ще раніше ще більше амурів.

— У нас?

Заффі відразу думає про вулицю Сени й замислюється, що хоче сказати Андраш.

— У Берліні.

— А що?

Вона заперечливо хитає головою.

— Боже, Заффі... Ти справді не в курсі?

— Ні.

Її кров на мить зупиняється, потім перетікає свинцем у пальці рук і ніг. «У вас у Берліні...» Вона так ніколи не каже.

— Вони звели стіну, щоби розділити місто на дві частини. Надто багато людей тікали зі Сходу на Захід. На початку літа — понад триста тисяч. А з сорок дев'ятого — понад два мільйони осіб.

— *Стіну?!*

— Атож. Через усе місто. З колючим дротом, охороною і кулеметами... словом, чимало чудових прикрас.

— Припини...

— Заффі, ти не бажаєш знати? Нічого не хочеш знати про власну країну?

— Я французенка, — упертим тоном відказує Заффі.

— Овва! Ну гаразд. Якщо ти — французенка, тоді я — китаєць. (Він у вітальному жесті піднімає свою ліву руку.) Слава Мао Цзедуну!

— Ні, — каже Заффі, — ти комуніст, а не китаєць. Але твоя система *не працює*. Навіщо ти залишав Угорщину, якщо так любиш свій комунізм? Чому люди із Заходу не намагаються тікати на Схід? Або до прекрасного марксистського раю, який ти готуєш для них в Алжирі?

— Еге-ге! — саркастично хитає головою Андраш. — Виходить, усі ці роки мадам Лепаж приховувала від мене свої політичні погляди! А я думав, що вона навіть газет не читає, а вона — ти ба! — мало не лекцію мені політичну виголошує! Оплески, мадам Лепаж!

— Ти завжди, коли опиняєшся в пастці, кепкуєш, — небезпідставно зауважує Заффі. — Як же мені це набридло! Завжди війна, сама війна!

І вона підводиться, щоб іти.

— Ні, чекай... Заффі... Вибач. Ходімо, хочу тобі показати дещо.

Він цілує їй руки. І виходить покликати Емілія.

За годину всі троє стоять на металевому мосту, що поєднує окружний бульвар із західною частиною Парижа.

Цього разу, на відміну від того дня, коли він примусив Заффі пройтися вулицею Розьє, Андрашеві не треба казати їй «Дивися». Вона й так дивиться.

Те, що, скільки сягає око, простягається по той бік бульвару — брунатне, сіре, чорне — не є ні Бомбеем, ні Сан-Паулу; це Нантер, найближче передмістя Міста Світла. Мусульмани становлять тут майже сто відсотків населення. Жерстяні дахи тримаються на місці великими кругляками і пластиковими баками. Блочні кам'яні стіни. Каркаси вантажівок і вагонів, з яких ніби живцем повидирали метал. Напіврозкладені трупи автівок. Бродячі пси. Сміття, непотріб. Усюди бруд. Усюди розвішана білизна. Калюжі повні мух.

Чоловіки, які ходять зараз вулицями Парижа, увечері повертаються сюди, щоби поїсти й поспати. У більшості немає ні дружини, ні дітей, але в декого вони є, дехто селить власну родину в цих буцегарнях, похилих хатках, цементних бараках, у кубах, складених з цегли. Вони живуть часто по шестеро-семеро в кімнаті (не враховуючи щурів), по двоє-троє купчаються на одному ліжку. Двісті п'ятдесят родин мають одну криницю з водою на всіх.

Мов міраж у Сахарі, видіння тремтить, миготить під розжареним сонцем. Заффі, приклавши руку до чола, уважно все роздивляється. Андраш дивиться на неї і відчуває: щось відбувається просто зараз.

— Емілю, — каже він, відвівши хлопча трохи далі мостом. — Я знаю чудову гру. Збираєш камінці, а потім кидаєш їх униз, на автівки.

— Мамочко, можна? — питає Еміль, навіть не вірячи в таке щастя.

— Звісно, мамочка дозволяє, — каже Андраш. — Але по *одному* камінцю за раз, добре? А потім скажеш, скільки авто ти вбив.

— Згода!

— І без обману, гаразд?

— Звісно!

Андраш повертається до Заффі й чекає. Вона мусить щось сказати. Зараз саме вона має мовити щось.

— Розумієш, Андраше, — нарешті починає вона, — Берлінський мур нічого не змінює. У нас, у німців, у кожного в голові свій Берлінський мур. Після війни... і до війни... А для мене — завжди. Мур між тим, що можна сказати і про що ліпше змовчати... Між питаннями, які можна ставити, й іншими...

Андраш мовчить. Скільки разів він мовчав отак, поруч із Заффі? Скільки разів вважав за ліпше припнути собі язика, аби захистити її, бо вона юна і вразлива? А тут, перед нестерпним видовищем злиднів алжирців, вона не знаходить нічого ліпшого, як розповідати йому про *свої* страждання...

— Мій тато, коли був у Тегелі 1946 року — мама тоді вже померла — то там зібрали *Spruchkammer*^[48], щоби судити його. Ну, знаєш... Трибунал, аби з'ясувати, нацист він був чи ні. Недовго, години зо дві, сказали, що він був *unbelastet*^[49]... тобто просто... *Mitläufer*, послідовник.

Андрашеві здається, що він бачить поганий сон. Він знає, з першого ж дня знає, що батько Заффі був катом, нацистом, злочинцем, який брав участь у найгіршому. Він не має жодного бажання знати в деталях про страхіття, які тяжіють над нею — тяжіють і досі! У якусь мить йому хочеться перервати її, навіть облаяти... аж раптом він помічає, як змінюється її голос.

Прекрасний глухий голос Заффі поступається голосові, який він не упізнає, безбарвному, безкровному, напрочуд байдужому: авжеж, цей голос дуже подібний на річ, на певний дотичний об'єкт, щось металеве

й безжальне, скажімо, як міст, на якому вони стоять... Та й звертається вона не до нього.

— Мій старший брат, який був у лавах Гітлерюгенд, з часом збожеволів. У 1953 році йому помістили до... Asyl^[50]. Через рік фрау Зільбер із сестрою переїхали до Кельна. Я залишилася за старшу, і 1955-го, коли в тата стався крововилив у мозок, усе лягло на мої плечі. Мені було вісімнадцять, це був мій останній рік у гімназії, лікарі твердили, що він помре, що йому залишається місяць, а може, рік, тож треба владнати справи. *Vati* вже не міг пересуватись і говорити, але він був там, присутній, при пам'яті, його очі протестували, ніби от-от вибухнуть, він не міг змиритися з наближенням смерті, він лютував, йому ж було тільки п'ятдесят! Я робила все, як для Еміля, одягала і роздягала, годувала і мила, читала йому вголос газети, розкладала його речі, *alle ist in Ordnung*^[51].

Знаю, — думає Андраш. Знаю, авжеж. Саме тоді здивованій юнці натрапляють на очі татів членський білет «Штурмових загонів» і посвідчення з генеалогічним древом родини, де доводиться їхнє арійське походження у третьому коліні, і вона хапається за голову: «Як?! Він?! Її милий *Vati*, що так любив тваринок? Це неможливо!». І так далі.

Однак схожий на скреготіння робота голос Заффі раптом відхиляється в несподіваний бік.

— Одного ранку я спустилася по пошту, там був лист від мес'є Ферра, мого колишнього вчителя французької. Він повернувся до Франції, до Ліона, і вирішив надіслати мені листа. А якщо бути точною, п'ять листів. Не від нього. Від фірми «Байєр». Йому було відомо, що мій тато працював у Леверкузені. Листи були оприлюднені у Франції, їх надрукували в одній газеті, тож він мені якраз це й надіслав — сторінку французької газети з листами «Байєра» до Аушвіцу. Я їх знаю на пам'ять. Досліди зі снодійним. Замовлення на сто п'ятдесят жінок. Торг. Отримання замовлення. Жінки надто худі, та все ж їх приймають. Здійснюють дослід. Дякуємо, все минуло чудово. Вони всі померли. Ми вам невдовзі напишемо знову.

Голос Заффі згасає. Єдиний звук — невпинне тривожне гудіння автівок на бульварі під ними, вони проносяться і зникають... Андраш заплющує очі. Його руки стискають поручень мосту, ніби хочуть розірвати його. Хоч як довго він іще житиме, обов'язково знайдеться

невідома йому історія. Щоразу йому здається, буцімто він обходить її, але ж ні, завжди з'явиться хтось і розкаже про наступну драму, ще одне жахіття — це ж буквально невичерпний потік історій! Письменники мають молитися на Гітлера!

— Я читаю це, — уперто веде далі Заффі, — і просто не знаю... Не знаю, і все. Піднімаюся до тата. Він сидить у своєму фотелі. Я кладу аркуш із газети перед його очима — вони в нього такі само зелені, як і в мене, зір у нього чудовий, — і я бачу, як він читає, потім припиняє читати, і я запитую в нього: «Ну? То ти знав? Знав про це, га? Адже твій фах — снодійне. Отже, тобі розповідали про ці дослідження...».

Поки Заффі говорить, вона ні на мить не відводить очей від гидкої панорами нетрів Нантера. Ані на мить її голос не ухиляється від прямої лінії однакових нот кольору сірого металу.

— І знаєш, що? Я горлаю. Читаю листи вголос йому на праве вухо — і горлаю. Хапаю його за плечі, струшую, штовхаю. Він мов кам'яний. Важкий і твердий — брила заперечення. Навіть його очі закам'яніли. Того вечора він помер.

Чи Заффі дійсно кричала того дня на вухо батькові? Насправді вона не знає. Їй здається, ніби так, ніби кричала чи принаймні читала вголос, але вона зовсім не впевнена.

— Чотири! — кричить Еміль, радісно підбігаючи до дорослих. — Я вбив чотири машинки, Апу!

— Чотири... убив... — виснажено бурмоче Андраш. — Так, але якого кольору? Я забув сказати тобі — за червоні дають нараховують балів, аніж за сині.

І знову замовкає.

В автобусі, що везе їх до Парижа, він обіймає зсудомлені плечі Заффі й шепоче їй на вухо:

— Виходить, німці також торгуються... Це недобре. Бо якщо німці почнуть торгуватися, то що робити тоді нам, євреям?

Проте Заффі не сміється з його жарту, та він не сміється і сам.

Коли наступного разу вони опиняються голі в ліжку, Андрашеві нічого не вдається. Тіла зчіплюються, рвуть одне одного, стікають потом — але кохатися їм не виходить.

А наступного разу (Еміля немає, він нагорі, у мадам Блюменталь, об'їдається цукерками, грає з котом і ввічливо слухає, мало що розуміючи, оповідь на їдиш про складне життя) — наступного разу із

самого центру їхніх обіймів, яке є плутаниною не лише членів тіла, а й темних спогадів, ненависті й утрат, виплескується лють: вони кохаються і водночас Андраш долонею лівої руки повільно, задумливо хляпає Заффі. Андрашева рука дедалі падає й падає на її обличчя, і Заффі не пручається, не намагається ухилитися, навпаки, повністю віддається коханцеві, нічого не залишаючи ні собі, ні чоловікові, ні синові. Зрештою, немає жодної причини, аби все це припинилося до її смерті — до того, як, охопивши шию Заффі своїми великими й дужими руками дитини-мученика, яка стала дорослою, вбиваючи в Заффі її глухого апоплексичного тата, глухий і апоплексичний німецький народ, есесівців і «Схрещені стріли», сусідку-католичку з Буди, яка плюнула якось у його матір, а найбільше власну бездіяльність, власне безсилля, Андраш придушить Заффі, в агонії спустивши в неї свою власну душу. Авжеж, я переконана, вони могли б до цього дійти цього розжареного серпневого дня, єдині в цілому світі, тріпочучись, задихаючись, обливаючись потом, разом пірнаючи у слизьку безодню мовчанки і шалу... але не дійшли.

XV

Приходить осінь, спека, мов улітку. Достоту як Друга світова війна співпала в Європі з низкою безпрецедентно холодних зим, нині температура не нижча за гарячу ситуацію на політичних фронтах: таке враження, ніби в надзвичайні миті між космосом і дріб'язковим існуванням людей встановлюється дивовижна гармонія. Поволі минають напружені і спекотні тижні вересня, прихід жовтня нічого не змінює: дерева вперто тримаються за своє листя, тече рікою кров, парижанки гуляють у легких літніх сукнях, за кожного вбитого поліціанта кладуть голови десятеро алжирців.

Андраш і Заффі ще ніколи не були такі близькі. Хоча вони не повертаються до теми своїх політичних переконань, поводяться, утім, так, ніби між ними впали всі перепони — вони їх прибрали силою свого еротичного шалу. Заффі відчує, що позбулася тягара свого дитинства — ніби після десяти років сеансів психоаналізу. Тепер вона легка, прозора, молодша — і значно уважніша. Світ, що її оточує, нарешті починає проникати в неї — через очі, вуха і ніс, — та найдужче за допомогою слів Андраша.

Вона його слухає.

Сьогодні 8 жовтня, він розмовляє без ладу, голосно й швидко, міряючи майстерню кроками. Еміля, який стрибнув йому на шию ще з порогу — «Апу! Едесапа!» — посадили на підлогу, а по тому безжально відправили грати у двір.

Насправді Андраш радше кричить, ніж говорить. Кричить, що отут — отут! — французи вже перейшли межу.

— Заффі, тобі відомо, що таке комендантська година?

Авжеж, Заффі це добре відомо, але вона сумнівається, що її спогади з німецького дитинства будуть доречні у цьому випадку.

— Комендантська година тільки для мусульман! І це лише через двадцять років після комендантської години тільки для євреїв! Усе те саме! Те саме! Тільки для мусульман вона триває вісім з половиною годин, а для євреїв тривала лише вісім! Авжеж, не годиться євреям порівнювати себе з якимись мусульманами! Але ж усе те саме! Знаєш, чому мадам Блюменталь така самотня? Бо її чоловік вийшов за

покупками о шостій вечора, а євреї мали право скуплятися між четвертою і п'ятою — і його гоп! заарештували! І поїхав мес'є Блюменталь спершу до Дрансі^[52], а далі до Бухенвальдського раю. Мусульмани працюють уночі, їхні домівки переважно дуже далеко від місця роботи, повертаються вони пізно, то коли ж їм робити покупки? А Нантер! Ти ж бачила Нантер! Там, на вулиці, у кав'ярнях, їхнє єдине справжнє життя... А тепер якщо фараон помітить когось із них після десятої — відразу арештує! І що? Погодитися з цим?

Андраш горлає, жестикулює, розбризкуючи круг себе піт.

— Поволі, коханий... ти перегинаєш...

— Це я перегинаю?! Та де там! Французи вже давно перегнули! Завтра, Заффі, мусульманам скажуть: зайдіть, будь ласка, по круасани до комісаріату!

— По круасани?

— Авжеж! По ісламські круасани^[53] — аби почепити їх на рукави, достоту як жовту зірку!

— Ні...

— А й справді, твоя правда, немає потреби, мусульман же видно одразу, вони ж не євреї, які приховуються за нормальним біленьким личком. *Заффі!*..

— Андраше?..

— *Я мушу піти!*

Заффі уважно дивиться на щойно вирізьблений язичок гобою на верстаті Андраша. Її очі знову й знову пестять форму й фактуру язичка, його гладеньку білу поверхню — що це, очерет, напевно? Якось Андраш сказав Емілю, але вона забула...

— Я приєднаюся до Рашида й братів... на деякий час... спробую їм допомогти...

Заффі заплющує очі, складає руки на животі і повільно нахиляється вперед, поки не торкається чолом своїх колін.

— Послухай мене, Заффі! Ти мусиш мене зрозуміти! Я кажу тобі, що люди розв'язали руки нацистам, що люди навіть не помітили шість мільйонів жертв. «О, я не чув!» «Ми нічого не знали!» *Scheisse*^[54], Заффі! *Я — знаю!* Я знаю, що відбувається! Навколо Парижа вже зводять концентраційні табори для мусульман!

Заффі гойдається з боку в бік, тихо постогнуючи, як ффрау Зільбер того вечора, коли втратила Лотте, свою доньку.

— Під час Окупації була одна пара... *Заффі, слухай сюди!* (Він стає на коліна перед її стільцем.) Годі складати руки! Годі заплющувати очі! Це була дуже здібна парочка. Вони давали поліцаям адреси євреїв. Добре попрацювали. Чотири тисячі депортованих лише у травні 1941-го. Тринадцять тисяч — у липні 1942-го. Депортованих звідси! Збезлюдніло ціле Маре! Тебе ніколи не дивували цілі порожні вулиці, зачинені будинки, забиті вікна, закинуті крамниці? *Сімнадцять тисяч євреїв!* Спершу в доносах цієї парочки, потім під душем! Душем із газу «Циклон-Б»! Після війни цю парочку розшукали, заарештували і засудили до довічного ув'язнення.

— Андраше, але твоя робота... — жалісно пискає Заффі. — Як бути з нею?

— ПОСЛУХАЙ! — Схопивши її за плечі, він примушує її дивитися собі в очі, де любовна жага намагається не поступитися войовничому запалу. — Слухай мене, Заффі. Про цю парочку мені розповів Рашид. тогоріч вони вийшли на волю. Чому? Бо вони потрібні для полювання на мусульман. Розумієш, Заффі? Усе триває і далі! Облави, карні вилазки — це роблять ті самі *Scheissköpfe*^[55]! Люди, які в Алжирі застосовують тортури, навчилися цьому тут, у Гестапо!

Андраш сидить біля ніг коханки й тремтить від люті. Заффі кладе голову йому на потилицю і ніжно обіймає руками його за плечі. Просто хоче відчутти тіло й масу коханого тіла, перш ніж воно полетить від неї назустріч небезпеці...

Еміль повертається до майстерні і запитує несміливо:

— Апу? Що з Апу? Він захворів? Забився?

— Ні, любий, — каже Заффі. — Апу вирушає в подорож.

О, про чоловіків, які багато подорожують, Емілю відомо все!

— Ти привезеш мені подарунок? — питає він.

Андраш не відповідає. Просто хапає дитину, міцно притуляє до грудей і голосно схлипує — аж поки ледве не придушений Еміль не починає пручатися і вивільняється з обіймів.

Стоїть осіння спека... вона розлучає їх.

Як надовго? — гадає Заффі, і Андраш, звісно, не може дати відповіді на це запитання.

Вони вирішують, що Заффі щосереді вранці заходитиме до майстерні, поки... поки... поки все... Проблема в тому, що їхні стосунки

ніколи не мали майбутнього. Не передбачалося, що їм доведеться розлучатися, а отже, шукати способи зв'язку.

Андраша переповнює ненависть. Він прагне боротьби. Хоче бігти — туди, де все відбувається. Не зігнутий, не скоцюрблений за купою вугілля в підвалі, не заховавшись за комфортом і музикою. Він прагне перешкод, його тіло хоче долати завади. Лють — тіло має набиратися люті. Віддатися в руки Рашида й інших братів, пестити лють проти такої Франції. Проти політиків, поліціантів, десантників, багатіїв, переконаних у своєму білому праві наступати на горло коричневому народу. Він хоче бути там. Фізично. Тож він іде. Допомагає. Керує автом — Рашид і Могаммед ховаються на задньому сидінні, фараони не перевіряють білих за кермом — він паркує авто біля нетрів і йде за ними. Вони йдуть. Нога за ногою, крок за кроком, Андраш, Рашид і Могаммед, озброєні металом і свинцем, сильні, а не слабкі, сильні своєю упевненістю, своєю владою, авторитетом, революцією, яку вони несуть. Тіло може чомусь прислужитися, може вплинути на Історію. Саме тепер. Протестувати нині. Піднятися — всі, як один. Повстаньте! Рашид буде йому за язик, а він Рашидові буде за руки. За кермом і в нетрях. Повстаньте! Зачиняйте свої крамнички. Збирайтеся. Обурюйтеся. Маршируйте. Будьте собою. Нехай про вас не скажуть так, як казали про нас: безвольні барани, які слухняно ідуть отарою на бійню.

Братики довіряють йому — угорцю. Вони бачать щелепи, стиснуті, наче леза капкана, чують слова, стиснуті в цьому капкані, невисловлене, дуже подібне до їхніх слів.

Встати! Їм пояснюють: треба йти. Цього хоче уряд. Брати й сестри протестують зараз по всій країні, а ми ніколи не виходили на протест! Погляньте на пальці Рашида, погляньте лише: вони розбиті, розчавлені, непорушні, — жити стає дедалі гірше, нас переслідують, влаштовують на нас облави, нас б'ють, кладуть обличчям на цемент у Венсенні, піддають тортурам у кварталі Золотої Краплини^[56], роздягають догола, примушують сідати на пляшки, кидають у Сену, страшно в цій країні бути алжирцем, страшно постійно — у метро, на вулиці, у кафе й ресторані, коли прокидаєшся вранці, коли підскакуєш серед ночі, коли до нас заявляються фараони, виламують двері, розкидують меблі, залякують наших жінок, рвуть на шматки розрахункові листи і посвідки на проживання...

А скільки братів замучено, понівечено й убито в Алжирі? Андраш уважно читає газети. Він знає цифри — так, ніби йдеться про його власний народ; цифри неймовірні, нечувані, страшні, варто лише докласти уяву — один, один, один, ще один, не лінуватись і не лічити тисячами, десятками й сотнями тисяч, не забувати: кожен чоловік має дитину, кожна жінка — вдова чи мати в жалобі, кожна знищена голова — це цілий згаслий світ, тому збирайтеся, виходьте на демонстрацію проти комендантської години. Андраш із братами ходить з вулиці до вулиці, пояснює, отримує згоду чоловіків з Нантера і Женевільє, так, у вівторок усі вийдуть на страйк, авжеж, вони зачинять крамниці, звісно, вони всі будуть на вулиці, байдуже, хочуть вони чи ні, разом зі своїми жінками і дітлахами, так, вони виконуватимуть вказівки, дотримуватимуться інструкцій, аби не спричинити заторів, авжеж, ця хода буде мирною, без жодної зброї — нічого, навіть пилочки для нігтів, брати не можна — і жодних криків, вигуків, ідемо гідно.

Їм лячно виходити без зброї. І їхній страх цілком зрозумілий.

Найбільша таємниця — це маршрут ходи. Суворо заборонено виходити тільки старим і хворим... а ще активістам Фронту, надто добре відомим поліції.

Наступної середи, 11 жовтня — Андраш лише два дні, як поїхав, — Заффі повертається на вулицю Короля Сицилії, хоч і усвідомлює, що ще рано. І все ж для неї це шок.

Він сказав користуватися своїм ключем, проводити, якщо в неї є бажання, час у майстерні разом з Емілем — але вона не може. Позбавлена присутності коханої людини, мовчазна залякла майстерня дратує її. Тож вона завмирає посеред двору, пригнічена спекою й осліплена мерехтінням інструментів у вітрині.

Заффі, повертайся! — шепоче безодня, відкриваючи їй обійми. — *Warum willst du nicht kommen? Ich bin dein wirkliches Heim... In meinen Armen must du schön schlafen...*^[57] У моїх обіймах ти заснеш, я твоя справжня домівка. Німецька мова прокидається десь глибоко в її голові і непокоїть її, наспівуючи саркастичні й божевільні колискові: «Guten Abend, gute Nacht...».

— Мамочко, можна морозивко?

Є, на щастя, Еміль. І він повертає її до реальності. Це її син. Вона зі вдячністю дивиться на нього. Хитренькі і жваві очі, зкуйовджені чорні

кучері (Рафаель каже, що скоро їх слід буде стригти), липка ручка, що лягає в долоню Заффі відразу після ванільного морозива, яке купили в Бертільйона та з'їли в затінку софор на набережній Бетюн, липкий ротик, що цілує її і кричить — навмисне, щоби розвіяти її смуток — «Обожнюю ванільне морозиво! Воно майже таке ж добре, як ти!».

Заради Еміля вона мусить не віддатися потоку, вже добре відомому їй запамороченню, не стати такою, якою була до появи Андраша: солом'яним плотом на чорних мертвих водах журби. Заради Еміля зараз, у жовтні 1961 року, вона мусить залишатися тут, у Франції, і не втрачати надію.

Відчувши зненацька мало відомий їй сплеск волонтаризму, Заффі починає слухати радіо. Насичується «новинами». Намагається бути в курсі «подій». Переконає себе, що так вона ближча до Андраша, що він дасть знати, без сумніву, якщо мова зайде про нього.

Наступної середи, 18 жовтня, виникає проблема. Велика проблема.

Увечері напередодні Рафаель пізно повертається додому з репетиції, весь мокрий і збуджений, запинаючись від хвилювання... Заффі, яка чекала його за прасуванням, ледве розуміє туманну оповідь: о сьомій вечора він сів у метро біля Орлеанської брами, ледве дзюркотів дощик, але ще все було спокійно; через двадцять хвилин, вийшовши на перехресті на Одеоні, він опинився ніби в пеклі. Завіса з дощу падала з чорного неба — вирував оглушливий натовп мусульман — автівки сигналили, волали сирени — верещали тисячі жінок — гуркотів грім — плакали діти — дзенькотіли розбиті вітрини й перевернуті авто — під палицями фараонів тріщали голови — блискавки освітлювали закривавлені обличчя і вирячені від люті очі...

— Раптом мене штовхнули, — Рафаель веде далі. — Флейта випала з рук, а коли я нахилився, щоби підняти її, мене ледве не розтоптав натовп. Ніколи в житті мені не було так страшно! Знаєш, Заффі, на мить мені здалося, що я так і залишуся там...

Досі блідий Рафаель узяв рушник, який принесла йому з ванної Заффі, і отерши чоло, впав на канапу. Він досі бачив перед собою і переживав сцену безладної какофонії, справжніх тортур для чутливих вух, усі ці пронизливі голосіння жіноти й гудіння поліцейських сирен, гасло, що зависло в повітрі — «Алжир для алжирців! Алжир для алжирців!» — тіла, наелектризовані жорстокістю, суміш плеч, колін, ніг, ступнів, голів — усе в нелюдському русі — а потім у руках і в душі

жахливе відчуття пустки, коли з рук вирвали футляр з його Луї Лотом і, опустивши голову, він побачив його під ногами, у повній воді канаві.

— Бач, Заффі, — глухо й поволі промовляє Рафаель, дивлячись перед собою, ніби не в змозі відвести погляду від чорної пекельної діри, — музика — це мій спосіб боротися. Гра на флейті — це мій спосіб удосконалити світ. Це те, що я дійсно можу зробити. Несправедливість, бунти і війни будуть завжди, люди завжди будуть змушені жертвувати нинішнім щастям заради сподівання на ліпше майбутнє для власних дітей. Та водночас щастя й краса мусятьдесь бути — нині й тепер. Це також політичний акт — являти їх світу. Я сказав би, це навіть політичний обов'язок таких, як я, кому пощастило із долею, кому життя дало все: гроші, здоров'я, хист... Тож коли я відчув, що серед метушні втрачаю флейту... розумієш, Заффі, мені здалося, буцімто я втрачаю все, навіть сам сенс...

Чи вразив він Заффі цією промовою?

Вона майже її не чула. Вона не слухає Рафаеля. Сидячи поруч із ним на канапі, вона легко гладить його по руці і похитує головою. Увесь цей час її турбує яскраве, мов спалах, питання: «Як же там Андраш?».

Вона не насмілюється вмикати радіо в присутності чоловіка: так вона ніби вголос зізналася б у коханні до іншого — а Рафаель, надто шокований пережитим щойно, навіть не думає вмикати новенький телевізор.

Тож подружжя іде до ліжка.

Для Заффі ніч минає без сну.

Наступного ранку досі лютує буря, гарчить грім, ллється холодний дощ — у квартирі зимно, мов на Північному полюсі. Через страйк працівників електростанцій і газової ланки батареї ввімкнути неможливо. Не працюють опалення і телебачення, не можна зварити каву. І знову складається враження, ніби погода й події змовилися.

Близько десятої набурмосений Рафаель, почуваячись кепсько, вирушає до студії на запис. Заффі й Еміль, захистившись плащами і гумовими чоботами, під зливою біжать до Мосту Митців. Ось і він.

Та далі шляху немає, шлях перерізає поліцейський кордон. Сьогодні доступу до Сени немає. Відчувши напруження матері і спантеличеного міста, Еміль рюмсає.

— Ми маємо побачити Апу! — жалісним голосочком каже він поліціантам. — Сьогодні ж середа!

Та зіткнувшись з їхньою чисто німецькою незворушністю, він обертається до Заффі.

— Чому вони це роблять, матусю?

— Ще не знаю, — відповідає Заффі. — Почекай трохи.

За мить її погляд прикипає до спухлої маси фіалкового кольору, яку рятівники витягають з ріки. Вона хапає Еміля і міцно притуляє його личко до свого живота — вона бачила, як це робили інші матері... тоді... там... щоразу, як слід було завадити бачити дітям те, що бачили щойно вони.

— Знаєш, мамочко, — каже дорогою додому Еміль, — щоразу, як дощик накрапає мені на щоки, здається, що плачу я. У тебе також так було в дитинстві?

— Так, *Schatz*. Коли я була маленька, теж таке відчувала.

Диво дивне з тими алжирцями: такі прекрасні пляжі в них удома, а плавати ніхто з них не вміє; топити їх навдивовижу легко. Ясна річ, ще легше топити їх уночі або під час бурі. А якщо випадково хтось із них таки вміє плавати, процес завжди можна прискорити кількома влучними пострілами.

Десятки алжирців загинули саме так — у Парижі і в західних околицях Парижа, в ніч з 17 на 18 грудня 1961 року. Загинули втоплені, з кулею в голові або без неї — достоту як батько Андраша.

Ще кількадесят алжирців — і серед них Рашида — знайшли в лісах навколо столиці: вони були розвішані на деревах, які до того дбайливо зберігали все своє листя, а тієї ночі його різко скинули. Ці алжирці померли задушені, достоту як мати Заффі.

Десятки інших були забиті до смерті в самому серці Парижа, на острові Сіте, у підвалах Префектури.

Однак тієї ночі загинули далеко не всі мусульмани-демонстранти з Парижа і передмість. Тисячі лише втратили свої посвідки — їх подерли на клапті. Одинадцять тисяч п'ятсот тридцять вісім були всього-на-всього заарештовані й перевезені до Палацу спорту біля Версальської брами. Там їх просто примусили пройти, склавши на потилиці руки, між двома рядами озброєних кийками, батогами, важкими черевиками і прикладами рушниць поліціантів. Тож у них просто позривали волохату шкіру, поламали руки, побили стегна і

кісточки, розтропили скроні й укрили синцями спини; і навіть ті, хто пройшов через це приниження двічі, аж ніяк не померли — принаймні більшість із них.

А втім, тієї ночі зникли сотні інших алжирців. Можливо — слід залишатися оптимістами, — вони не загинули. Можливо, їм набридло скніти у смердючих нетрях і вони вирішили розпочати нову *дольче віта* десь на Таїті. Авжеж, так влаштовано Францію.

Наступної середи, 25 жовтня, виловили майже всі трупи мусульман, Сена знову стала доступною для парижан... Проте Андраш усе ще не повертався до своєї майстерні музичних інструментів на вулиці Короля Сицилії.

У середу 1 листопада — нарешті, але ж нарешті! — він таки повернувся.

Андраш постарів на десять років. Обличчя погрубшало, постійно сіпалося, вкрилося зморшками. Він міцно стискав щелепи і невпинно скреготів зубами, палив цигарку за цигаркою. З понурими очима і голосом, що тремтів від люті, він розповів Заффі про погреб Рашида, який пройшов учора. Його тіло знайшли голим, понівеченим, без документів — отже, записали як «Невідомого мусульманина з Алжиру» і поховали разом із шістьма іншими в спільній могилі під номером 97 на кладовищі Тіе. (Зрештою, усі документи Рашида були фальшиві; Рашидом його ніколи насправді не звали.)

Про те, що він, власне, сам робив усі ці вісімдесят днів їхньої розлуки Андраш того дня не розповів — і не розповість ніколи.

«Слухай, не плач, так музика вчить».

XVI

Ми такі слабкі і лякливі, але головне — ми страшенно ліниві.

Ми сліпі і німі, наші очі скуті власними руками, а горло захлинулося нашими криками.

Ми не вміємо боротися з нашим болем — можемо тільки ділитися ним, передавати у спадок. Тримай, дороженький, ось!

Ми прямуємо досить кумедно, накульгуючи, кидаємось у різні боки: однією ногою в наших дріб'язкових життях, другою — в історії нашого часу.

Украй важко зберігати ясність розуму... Ясність заради чого? Отам (тикаючи пальцем), поглянь! Саме там ти не мав так чинити, саме там почалося лихо. І не його ти мусив зустріти.

Запаморочливий суддя наших шляхів. Божевільне нагромадження наших цілей. Калейдоскоп наших невдач.

Минає ще два роки — як особистої, так і загальної історії.

Війна вартувала життя тридцяти тисячам французів і майже мільйону алжирців — у березні 1962 року Евіанські домовленості нарешті узаконюють незалежність колишньої колонії.

І тоді, як і має бути, до алжирців повертається власність на їхню землю, а разом з нею і на виноградники, засновані наприкінці XIX століття мес'є Трала, дідусем Рафаеля Лепажа.

І спалахує в Алжирі боротьба не на життя, а на смерть між різними політичними угрупованнями. Економіка агонізує, демонстрації стають дедалі суперечливішими; вибори, напевно, мусять перенести. Потроху — ніби втілення передбачень радше Заффі, ніж Андраша — встановлюється диктатура корумпованих бюрократів.

Десятки тисяч гаркі — між сотнею і півтора сотні тисяч осіб — карають на горло за колабораціонізм. Їх примушують викопувати собі могили — достоту як євреїв у Бердичеві. Перш ніж убити, їх примушують проковтнути свої військові нагороди. Їх оскопляють, підсмажують, віддають частини їхніх тіл на поживу псам.

Однак не думайте, ні, гинуть не тільки гаркі! В Орані, майже відразу після проголошення незалежності натовп алжирців кидається захоплювати будинки — вбивають від п'яти до десяти тисяч

французів. І тоді, як і варто було очікувати, починається масовий виїзд: упродовж літа 1962 року перелякані «чорноногі» залишають Алжир, відрікаючись від усього, що мали. Найбільше квапляться виїхати євреї, які уважно стежили за долею своїх братів у Тунісі й Марокко... У кварталі Маре кілька тисяч ашкеназі, яким пощастило уникнути депортації, зливаються з потоком новоприбулих сефардів. Невдовзі на вулиці Розьє ідиш можна чути не рідше за арабську, а запах фаршированої риби конкурує із ароматами фалафеля.

Зненацька вольовий і красномовний міністр культури вирішує взятися за цей закуток старого Парижа. Новий статус кварталу надають у серпні 1962 року згідно з так званим «законом Мальро», що спричинює несподівані й видовищні зміни. Зачиняють борделі. Вичищають крамнички й майстерні, облаштовані у двориках старовинних особняків. Оновлюють фасади, перекривають дахи, встановлюють новий водогін. Миттєво зникають щури; та відразу розмножуються щури іншого виду — спекулянти. Вони умовляють незаможні родини швиденько — *fissa fissa!* — залишати район, вимикаючи їм електрику й перекриваючи вбиральні (на випадок, якщо погано второпали). Більшість друзів Андраша в такий спосіб виганяють з кварталу; мадам Блюменталь, удові з сьомого поверху, вдається впасти з сердечним нападом за три дні до передбаченого виселення. Вуличні торговці вимирають — і ніхто їх не заступає. Автомобілі витісняють візки. Продавці вугілля і льоду стають непотрібні з появою центрального опалення і холодильників... Маре цивілізують, чепурять, він стає дедалі буржуазним, висилаючи своїх злидарів до ексцентричних кварталів, що невдовзі перетворюються на передмістя.

Та поки згасає решта традиційних ремесел, майстерня музичних інструментів процвітає і навіть набуває певної репутації: це один із видів (мистецької) діяльності, яку влада прагне розвивати в новому Маре.

Упродовж цих двох років найбільше змінився саме Еміль.

У нього, як і раніше, хистке тільце, той самий темний погляд із зеленими відблисками. Однак тепер він має стривожений вигляд. І на те є причина: становище цієї дитини в реальному світі двозначне. Як і мати, він живе подвійним життям — та поки два життя Заффі органічно поєднуються, Емілеві життя заперечують одне одне. Він не

має нічого і є ніким. Нікому не цікаво запитати, ким він був — що, втім, не так уже й зле для нього.

Це вже далеко не дитина. Та й він не мав би бути на такій стадії в п'ять із половиною рочків. Просто він має бути поруч — і він поруч. Він зростає і кидає загрозливу тінь на їхні любові. Наступної осені він має піти до школи. І що тоді? А нічого. Нічого. Вони просто не хочуть думати про «тоді».

Коли він не з Заффі й Андрашем, Еміль почувається малюсіньким, загубленим. Він говорить сам із собою, блукаючи двориком на вулиці Короля Сицилії з єдиним бажанням — дочекатися появи дорослих. Лунають дзвони — це в церкві Святого Гervasія й у Ратуші. Еміль рахує години, очима слідкує за орнаментом на бруківці, обмінюється банальними фразами з сусідами і перехожими. «Бітлз» витіснили Рея Чарльза і Дорис Дей, тож із кожного прочиненого вікна чути «She loves you, yeah, yeah, yeah». Еміль знає потроху всі пісні, але жодна йому не подобається по-справжньому.

Він так і не навчився співати ні про «Доброго короля Дагоберта»^[58], ні «Alle meine Entchen»^[59].

Він не вміє сваритися, обзиватися, грати у футбол із хлопчиками-однолітками.

Він завжди спілкувався тільки з дорослими — йому відомі їхні мудрощі, крики, перешіптування, таємниці й страхи.

Якось увечері, перед сном, коли Рафаель приходить обійняти його, він затримує подих. Щойно відвернувшись, він витирає з личка поцілунок тата. І вивчає літачки на шпалерах над ліжком, уявляючи, що всередині кожного з них Рафаель і що вони падають і розбиваються.

— Мамочко, мені не подобається, коли татко мене цілує!

— Знаю, *Schatz*. Але ти маєш удавати протилежне. Це нескладно. Достатньо подумати про щось інше.

Достатньо збрехати — як твоя мати і як її коханець. Ну ж бо, *Schatz*! Ще трошки отрути.

У вересні 1963 року Рафаель отримує Орден Почесного легіону. На церемонію вручення він запрошує всіх, кого пов'язує зі своїм успіхом. Серед інших і Андраша, який — у день його першого сольного концерту, авжеж, Рафаель про це не забув — майстерно полагодив його «Руделл Карте».

На публіці Заффі й Андраш не червоніють, не белькочуть, не шаріються — ні, з безмежною відданістю шаленого кохання вони тиснуть одне одному руки, ніби бачаться вперше.

Саме тут починається кінець цієї історії.

Восени 1963 року Рафаель їде давати уроки на західному узбережжі Сполучених Штатів.

Коли він так віддаляється від дому, то не відчуває відстані між собою й близькими. Навпаки: Заффі й Еміль, любов до них, домашній затишок, в якому вони існують, є головними складниками його щасливого раювання. Рафаель Лепаж — з усіх боків надзвичайна людина, але тут інакше: він типовий, як решта. У 1963 році всі батьки поводяться так, як він. Домашні справи турбують їх дуже туманно. Їхня роль — діяти, забезпечувати родину, до якої вони повертаються украй рідко, щоби час від часу відігріти душу. Словом, часті поїздки Рафаеля аж ніяк нікого не шокують і нічого не означають: з усіх поглядів він є взірцевим батьком і чоловіком.

Отже, 22 листопада він опиняється у Сан-Франциско — саме тоді на рожеву сукню своєї дружини Жаклін падає зі скривавленою головою Джон Фіцджеральд Кеннеді. Ця драма вражає Рафаеля, хоч і не вельми хвилює: згадуючи розповіді батька, який був прихильником де Токвіля, він завжди уявляв Америку як країну незрілу, безладну й жорстоку.

Однак господарі, які докладають зусиль, щоби дати йому позитивне уявлення про свою батьківщину, наполягають на відвідинах мальовничих кварталів Сан-Франциско. Ось чому — переважно проти власної волі — наприкінці поїздки Рафаель потрапляє до крамнички бітників. Купує там кокетний берет для Заффі, а для Еміля парку зі зшитих до купи клаптиків замші рожевого, бузкового, фіалкового і бордового кольорів. Наступні десять років таких брязкалець буде повно, але на початку грудня 1963 року, коли Рафаель привіз ці речі до Парижа, вони були єдиними у всій Франції.

— Дякую, тату, — серйозно каже Еміль, помірявши картату парку перед великим дзеркалом у вітальні й переконавшись, що розмір підходить. Під величезним капюшоном його личко здається ще прозорішим.

— Яка краса! — каже Заффі. Начепивши на бакир яскраво-фіолетового оксамитового капелюха, вона ставить руки в боки і

приймає пози жінок-вамп, веселих дівчат і Марлен Дитріх у стрічці «Скандальна фрау з Берліна».

Рафаель, гордий своїм вибором, схвально присвистує.

Так зав'язуються нові стосунки.

Так зазвичай живуть люди.

Бере у змові участь і погода. Тільки не потепліло б на дворі...

Усю першу половину грудня дощить і зимно; Еміль хлипає носом, тож Заффі прикута до квартири на вулиці Сени, піклуючись про нього. Саме тому, коли 20-го погода раптом поліпшується, а її син вже не хворий — до того ж, Рафаель дає майстер-клас у Консерваторії, — вона з особливим хвилюванням дивиться за вікно.

Після п'яти років кохання вона досі жадає тіла Андраша; прагне його голосу, його грубих рук.

— Ходімо до Апу? — питає вона в Еміля. — Ти як, маєш достатньо сил?

— О, авжеж!

Вона дивиться на термометр, підвішений на балкончику — саме з нього підлітком Рафаель роздивлявся мертвих учасників опору. П'ятнадцять градусів! Це ж просто чудово!

І все ж, аби не ризикувати повторним захворюванням, вона примушує Еміля вдягнути американську парку.

— Але я її не люблю! Вона *рожева* — це для дівчат, з мене сміятимуться!

— Одягай, *Schatz*, одягай, будь ласка! Зроби мамі приємно.

Удень температура підскакує ще вище, Андраш пропонує піти прогулятись у Тюїльрі. Еміль на радіощах стрибає — це ж його улюблене місце в Парижі!

Однак повні рідкого мулу алеї саду майже непрохідні; стільці поставили в довжелезні шерехи, обережно поклали один на одного; з великих качель на двох звисає замо́к; ляльковий театр зачинений, те саме з манежем і кіоском... Наша трійця вже починає втрачати надію, аж раптом Еміль, піднявши голову, скрикує:

— Гляньте!

Феєричне, дивовижне видовище: по інший бік саду Тюїльрі, на площі Злагоди, постає і мерехтить на сонці велетенське колесо огляду.

— Мамочко, можна?

— Звісно, можна! Побігли?

І вони — німкеня, угорець і дитина, якої вони не робили разом — кидаються наввипередки в напрямку казкової розваги. Добігши до віконця каси, вони геть спітнілі й задихані; Еміль знімає парку і простягає її матері.

— Вмираю від спеки!

Коли підходить черга, на них чекає неприємний сюрприз: грошей у них стачить лише на два квитки, не на три.

— Ну ж бо, ходіть удвох, — каже Андраш. — Мені до вподоби тверда земля під ногами. Якщо всі піднімуться, хто ж милуватиметься вами знизу, га? Давай сюди...

І він забирає в Заффі парку Еміля.

Мати і син стрибають до гойдалки. Поволі підносяться до блакитного неба — чистого, урочистого грудневого неба. Їм зовсім не страшно — Еміль спершу думав, що злякається, але ж ні, усе спокійно, ясно, все мерехтить, шуму немає, гойдалка не сіпається; описуючи вже другу частину кола, вона потроху опускається до землі — і мама, чії зелені очі аж світяться сонцем, нахиляється, щоби помахати Апу — авжеж, Апу стоїть там, з моїм пальто через руку, курить, усміхається і махає у відповідь, я бачу, як він видихає дим з ніздрів, ніби дракон — о, мені так подобається, коли він так робить! — і потім ми знову піднімаємося вгору в цілковитій тиші, який же він величезний, Париж, який білий і сірий, аж до обрію, як він сяє...

Заффі притискає Еміля до себе:

— Усе гаразд?

— Так...

— Мені трохи паморочиться, але ж це прекрасно!

— Як думаєш, голубам дивно, що ми робимо тут, посеред їхнього неба?

Заффі регоче. Коли колесо зупиняється, щоб інші люди могли увійти, вони завмирають на самому вершечку

А на землі Андраш тим часом курить останню цигарку, аж поки недопалок не опалює йому пальці; машинально він розчавлює його об підбір (старих угорських черевиків, зроблених за мірками спеціально на тата ще до війни одним приятелем-взуттярем — згодом його вислали до гетто, де, померши від голоду, він гнів на вулиці разом з трьома тисячами інших єврейських трупів, аж поки росіяни не звільнили цей берег Буди); приставивши руку до кашкета, Андраш

намагається вгадати, в якій із гойдалок перебувають Заффі й Еміль — колесо неквапно рухається. Він не помічає — та він і не мав помітити — таксі, яке вже утретє об'їжджає площу Злагоди.

Достатньо і трьох разів.

Насправді достатньо й одного разу — та Рафаелеві важко повірити власним очам.

Він кладе руку на переднє сидіння, майже торкається плеча водія, який мав би везти його з Мадридської вулиці на вулицю Сени.

— Даруйте...

Як йому вдається так добре вдавати спокійний голос — коли все у ньому скрипить, гудить, ламається і волає від жаху?

— Так?

— Ви не могли б іще раз об'їхати площу? Здається, я дещо помітив...

— Та мені байдуже! Лічильник же працює.

Авжеж, це точно він. Андре. Майстер.

А в руках він тримає парку — парку Еміля.

Рафаелеві Лепажу завжди на все вистачає духу, він уміє водночас вдихати і видихати, навчає правильному диханню юних флейтистів по всьому світу — і раптом йому перехоплює подих.

— Ще раз, — просить він. Таксист зиркає на нього в люстерко, знизує плечима і починає третє коло.

Атож, це таки він.

Сонце в голові Рафаеля розлітається на тисячі скалок.

— Тепер на вулицю Сени? — питає водій.

— Так, — відповідає йому Рафаель.

Він удома — дома в них, здається, що він пливе понад підлогою, наїжачений, повний страху і ляку; затамувавши подих, він ходить з кімнати до кімнати квартирою, яка здавалася йому осередком щастя. Усе таке чисте, таке гарненьке, і кожна деталь цієї краси завдає йому мук: герань на підвіконнях, таріль із фруктами на буфеті, білий паркет без жодної порошинки, блискучі синьо-білі кахлі, що прикрашають стіни кухні, і дитяча кімната — ні, кімната Еміля, бо він уже не дитина, хоч і досі не ходить до школи, цікаво, чому Заффі досі не відпускає його туди? — зі шпалерами з літачками й ідеально розставленими іграшками, та їхня спальня з акуратно застеленим ліжком, випраними і випрасуваними мережаними шторами, шафою з

їхнім одягом — ліворуч Рафаелевим, праворуч Заффі, угорі взуття, начищене, дбайливо розставлене, взуття чоловіка і жінки, які поруч ідуть по життю, ходять разом на концерти і звані вечери, на церемонію вручення Ордена Почесного легіону... «Представляю вам свою дружину... — Дуже приємно! — Моя дружина... — Мадам Лепаж...» Чому того вечора вона не нагадала йому, що він уже знайомив її із майстром? Чому дозволила представити себе Андре, тобто Андрашеві?

З горла виринається дике гарчання. Рафаель відчуває, як скручуються його нутрощі. Він падає на коліна перед ліжком і промовляє молитву, як і в день народження свого сина: та цього разу з вуст злітають не безневинні слова, завчені в школі, ні, це його персональна, інстинктивна молитва, сповнена люті: «Господи! — стогне він. — Зроби так — *молю Тебе!* — зроби, щоби вона розповіла мені все, щойно повернеться. Зроби, щоби розповіла про свій день, про випадкову зустріч з Андрашем, про колесо. Зроби так, щоб вона розповіла!»

І він вибухає зливою сліз і шмарклів, що заливають бургундську ковдру, вишиту вручну під час Першої світової його бабусею з роду Трала.

Заффі й Еміль повертаються близько пів на п'яту, коли вже смеркає. За цей час Рафаель трохи оговтується. Сприскує обличчя холодною водою. Проводить гребінцем по рідких темних кучерях, які ще прикрашають задню частину його голови. Запалює кілька ламп і влаштовується на дивані з «Le Monde» у руках. Утім він не розуміє, що читає, і досі не може нормально дихати.

Він чує їхні голоси — веселі, змовницькі голоси — на сходах. Ллється Емілів сміх, за ним майже відразу сміється Заффі. У щілині повертається ключ — і ось вони перед ним, перемовляються, світяться від щастя. Рафаель підводиться, підходить до них, мов уві сні; дружина і син вітаються з ним щиро — але йому ці вітання здаються байдужими й автоматичними. Заффі, прямуючи на кухню, аби взятися до вечери, кидає через плече:

— Ми піднялися на колесі огляду на площі Злагоди!

— Невже? — це єдине, що вдається вимовити Рафаелю. І він знову займає своє місце на дивані, бо коліна слабшають і не в змозі тримати його тіло.

— Просто казка! — додає Еміль.

— Наповниш собі ванну, *Schatz*? — кричить із кухні Заффі.

Рафаель залишається сам у вітальні, задихаючись, відхекуючись, душачись: щойно йому на голову, мов будинок Лотти, знищений бомбами, впало власне життя.

Вечеря для нього минає болісно — він з му́кою переводить погляд із Заффі на Еміля: якщо вони так вправно брешуть, отже, брехня вже давня.

— Хочеш іще гратена, любий?

— Ні, дякую.

— У тебе немає апетиту? Сподіваюся, ти не підхопив застуди від Еміля.

— Усе гаразд.

Застуда Еміля. Гратен. Це, певно, сон. Йому це сниться.

Цього разу ніч минає без сну для нього — а поруч солодко спить дружина. Дихає Заффі глибоко і спокійно; час від часу вона із задоволенням тихо стогне. Їй сниться... Що? Хто? Відколи? «Під час любовців, — стривожено думає Рафаель, — вона ніколи не називала мене іншим іменем. Зрештою... і моїм також».

Близько четвертої ранку він підводиться, не в силах терпіти безсоння, і починає міряти кроками вітальню.

О шостій виникає рішення: він зробить так, аби залишитися з Емілем сам-на-сам і розпитати його. Проте як? Еміль ніколи не розлучається із Заффі. «Йому майже шість років, а він постійно тримається за її спідницю — сором який! — раптом думає Рафаель. — Жахливе збочення!»

О сьомій (Ортанс де Трала-Лепаж завжди встає дуже рано) він набирає номер бургундського маєтку.

О восьмій, коли зі спальні раптом виходить Заффі, закутана в кімоно з розшитого золотом чорного шовку, яке він їй подарував на двадцятип'ятиріччя, Рафаель заявляє:

— Після обіду їду до Бургундії. З Емілем.

— Що? — каже вона, примружившись, ще глухим після сну голосом.

Він наливає їй кави.

— Щойно дзвонила мама, — відповідає він (що ж, брехуха цілком заслуговує на брехню). — Молила привезти його... Знаєш, мама вже не така молода, а після подій у Алжирі здоров'я в неї не в ліпшому стані.

Еміль — єдиний її спадкоємець... Заффі, маєш її зрозуміти. І пробачити їй.

— Надовго ви їдете?

— Впораємося за день. Мама просто хоче познайомитися з ним, вручити різдвяний подарунок... Зрештою, Емілеві скоро шість, а він ніколи не бачив єдиної бабусі! Хіба це нормально?

Заффі не заперечує ні словом. Сидить, опустивши голову, не відводячи погляду від кави. Підносить чашку до вуст, робить ковток, аби приховати (принаймні так ввижається Рафаелю) легку посмішку.

— Що ж, добре, — мовить вона. — Цілком розумію твою матір.

— Ти ж потерпиш без сина до завтра? — відчуваючи себе збоченцем, далі питає він.

— Потерплю.

Він її ненавидить.

XVII

Отже, близько першої Рафаель з Емілем сидить нічирк у таксі, що везе їх до Ліонського вокзалу. Батько з сином уперше виходять із дому разом.

Тієї ж миті Заффі радісно мчить під дощем: вона вперше йде до коханця сама! Звісно, вона спатиме вдома (їй відомо, що консьєржка стежить за її пересуваннями), але зможе обідати з ним, тинятися містом... На Мосту Митців порив вітру викидає з її рук парасольку — і вона щасливо регоче.

Між Емілем і Рафаелем панує тиша, у купе вони самі. За вікном похмурий одноманітний пейзаж, безугавний дощ. Злива батожить поїзд. Еміль пальчиками малює на вкритому парою склі. Вивчає рух краплин на вікні — достоту як у Андраша, того далекого дня, коли співали «*Qué sera, sera*», про який він, утім, не пам'ятає — однак цього разу траєкторію краплин грубо порушує поїзд, що мчить.

Знервований Рафаель не знає, з чого почати, як сказати синові те, що він мусить сказати.

Андраш відчиняє коханці двері — її щоки почервоніли від холоду. Він бере парасольку із її рук і ставить розкритою в кутку кімнати. («Чому французькою парасолька буде *un parapluie*, чоловічого роду? Ця річ граційна, мов жінка! Казатиму *une parapluie*!») Він обертається, широко розводить руки — і Заффі кидається в його обійми.

— Можу лишатися довго! — шепоче йому на вухо вона. — Еміль поїхав з Рафаелем до Бургундії.

Тим часом у поїзді «Париж–Ліон–Марсель» розпочинається допит. Еміль не підстрибує від здивування, коли з татових вуст злітає ім'я Андраша, але часто моргає. Рафаель помічає це — і цього йому досить: подальші заперечення вже не мають ваги. Він притискає сина в кут, засипає його запитаннями, примушує відступати. Еміль нажаханий. Хто ця людина? Він не знає — він її не впізнає. Від переляку він починає рюмсати. Рафаель, втративши голову, відважує сину два щедрих ляпаси, від яких у Еміля дзвенить у вухах.

Батько й син дивляться один на одного. До цього дня вони ніколи не дивилися одне одному в очі по справжньому. Це триває дві-три

секунди, і Рафаель не витримує. Він ридає перед Емілем, притискає його до себе, молить пробачити. Однак слабкість тата лякає хлопчика більше, ніж його сила. Випрочавшись із мокрих труських обіймів, він кидає вирішальні слова:

— Залиш мене в спокої... Зрештою ти ніколи на нас не зважав. Мій справжній батько — він.

Тіло Рафаеля вигинається неприродно від нестерпного болю.

Тіло Заффі вигинається від насолоди. Вона плаче, мов уперше, стискаючи ногами м'язисту спину Андраша. Нарешті вона може не стримувати крик через Еміля — і втрачає від цього голову. Відпускає себе. Відпускає далеко.

Рафаель, мов покинута маріонетка, лежить на сидінні в купе. Між ним і сином знову панує мовчанка. Він пригадує жахливе мовчання Заффі під час вагітності... Як вона змінилася відтоді! І яким дурнем він був, повіривши, що це завдяки йому, завдяки материнству...

Минають сірі безформні години. Заколисаний рухом і рівномірним гудінням потяга, Рафаель поринає в сон, ніби виборовши в пекельної яви коротку мить перепочинку. Він прокидається, мало не підскачавши, від руки Еміля на своєму плечі — жахіття продовжується.

— Я голодний, — каже Еміль. — Уже п'ята, а я нічого не їв.

Рафаель оговтується. Гарячково пригладжує розтріпане волосся. Бурмоче:

— Справді... Полудне. Треба поїсти. Я й забув. Ходімо до вагона-ресторану, у них напевно є гарячий шоколад.

Заффі, яка досі лежить у ліжку, Андраш приносить ароматний чай із ромом. Запалює цигарку і, крізь клуби диму, милується поміркованими, природними рухами оголеного тіла коханої.

— Заффі, я кохаю тебе.

Вона підводить очі й очима зустрічає його погляд.

— Андраше, я кохаю тебе.

Еміль іде попереду, і Рафаель змушений перехилитися через його плече, щоби відчиняти дверцята. У проміжку між вагонами він дає синові руку, щоби той зміг переступити металеву платформу, чії зморшкуваті пластини скриплять і хаотично рухаються під ногами. Він помічає, що Еміля лякає ця суміш вітру і шуму — і пригадує власний страх, у такій самій ситуації, коли він був хлопчиком. Вони минають

вагони — шість, сім, вісім вагонів — прямують, балансуючи, від задухи вагонів до холоду переходів, від тиші до грюкоту. Щоразу Рафаелеві дедалі важче дається відчиняти і зачиняти важкі металеві дверцята. Безсонна ніч виснажила його, а короткий сон лише збаламутив думки; і тоді в його розпаленій свідомості спалахує питання, яке він хотів поставити Емілю: *відколи?*

— Як довго все це триває? — глухо питає він у коридорі дев'ятого вагона.

Та Еміль, образившись на ляпаса, вирішив надалі не говорити ні слова. Якби ж то мамочка була поруч і допомогла!

Зненацька Рафаелеві спадає на думку, що вони, напевно, йдуть у неправильному напрямку, що від початку вони були поруч із рестораном, а тепер доведеться знову пройти весь шлях, знову відчиняти і зачиняти дверцята, знову у проміжках простягати Емілеві руку... Це видається йому непосильним. Він не хоче визнати, що помилився, і вперто тягне Еміля до хвоста поїзда, наполягаючи і дедалі втрачаючи над собою владу:

— Як довго? Коли ти зустрівся з Андре вперше?

Мов у поганому сні, спротив поїзда й сина зливаються в одне ціле; він відчуває, що ніколи не досягне ні вагона-ресторану, ні відповіді... Нарешті вони потрапляють до останнього вагона, до багажного відділення — дверцята на рейки широко розчинені. Не тямлячи себе, усвідомивши раптом, що жодній із мрій уже не збутися, Рафаель обертається до Еміля:

— Ти скажеш мені!

Щоби перекричати гудіння, яке долинає з відчинених дверцят, він змушений кричати з усіх сил — і ця зовнішня ознака люті здійсмає у ньому вир справжнього гніву. Він підхоплює хлопчика під руки, висовує його у прочинені двері — і ноги Еміля гойдаються над рейками, що несуться на повній швидкості.

— *Тату! Тату!*

— *Авжеж, ТАТО!* — горлає Рафаель. — *Авжеж, я твій тато, я люблю тебе так, як ти й не підозрюєш!*

Гнів росте, підбадьорений ревом поїзда, що жене, тонни металу дзвенькотять і гудять, ніби тлумачать безлад у голові Рафаеля.

— *То ти згоден з тим, що тато я, а не він?*

— *Так!* — волає нажаханий Еміль.

— *І як довго все це триває?* — репетує Рафаель, струшуючи сина, мов грушку.

Від страху і сильного вітру в Еміля перехоплює подих, він не в змозі відповісти. Він просто крутить ногами в пустці, намагаючись знайти собі опору.

І вже за мить його не стає.

Андраш ставить платівку з піснями Роланда Керка — геніальний сліпий грає одночасно на стрітці і носовій флейті^[60]. Поки Заффі одягається, він вирушає на вулицю Дез-Екуф за туніськими ласощами: ріжки, злабія, захебакія, макруд... Андрашові це видається більше їстівним, ніж *Appelstrudel* і решта *Mohnkuchen* Центральної Європи^[61].

Вони уперше «обідають» разом, удвох. Після чого, стікаючи медом, облизують одне одному пальці, гигочучи, наче діти. І знову кохаються серед бруду й недопалків, майже не роздягаючись, голова Заффі б'ється об спинку крісла, кожен удар Андраша викликає в ній спазм насолоди і шал.

Рафаель смикає за стоп-кран, щоб зупинити поїзд.

Заффі збирає волосся перед люстерком над раковиною. Одягає черевички й пальто, бере парасольку під пахву, перетинає двір, кожною клітиною відчуваючи велике Андрашове тіло. Наостанок вони цілуються серед вулиці, дозволяючи холодному дощу змішуватися з теплою слиною.

А потім — лише пів на дев'яту — вона віддаляється, розкриває парасольку й іде містом з широко розплющеними очима. Проходить повз «Самаритянку»^[62], розкішно прикрашену напередодні Різдва. Підходить до Сени, насолоджуючись своєю самотністю й силою посеред найпрекраснішого міста у світі.

Це вже сталося — а вона й не підозрює. Еміль вже загинув — тієї самої миті, як дитячий череп торкнувся рейок, він розколовся, це сталося — але матері ще не відомо, вона аж тремтить від кохання і музики.

Зрештою, чи справді варто їй знати? Поки що це маловідомий факт, який не має аж такого значення. Крім Рафаеля, в курсі начальник поїзда, двоє кондукторів і кілька пасажирів, переляканих різкою зупинкою. Може, залишити все так, як є? Чому б часу й історії не зупинитися на цьому? Навіщо продовжувати іншими фактами — завжди іншими й сумними?

Повідомляють поліцію. На третьому поверсі у квартирі на вулиці Сени лунає дзвінок. Проте відповісти на нього нікому. Заффі танцює під дощем сама на Мосту Митців.

Зрештою Ортанс Трала-Лепаж вдається зв'язатися з консьєржкою, вирвавши ту із солодкого сну о 21-й (консьєржка лягає дедаліраніше, одурманена сумішшю смородинового лікеру й анальгетиків, які приймає щовечора, аби вгамувати біль у венах).

Отже, Лізетта Бланш у сльозах і пеньюарі застигає перед вікном, чекаючи на повернення мадам Лепаж.

Повірте, вона не відчуває злорадства. Це глибоко порядна і добра особа.

«Нещасний випадок». На цьому протягом усього процесу, що триває майже весь 1964 рік, наполягає славетний флейтист Рафаель Лепаж. «Він вислизнув — вітер вирвав його з моїх рук — я зробив усе, щоби врятувати його...»

За браком свідків його виправдали. Одначе ми були там, і знаємо істину. Ми розуміємо, що безмежний відчай підштовхнув Рафаеля, і він на долю секунди відпустив сина.

Щодо Заффі, то вона зникла; ніхто ніколи в Парижі її вже не бачив. На ранок після смерті Еміля, коли поліція подзвонила у двері на третьому поверсі в будинку на вулиці Сени, не залишилося жодного сліду перебування Заффі в житті Рафаеля. Вона просто випарувалася. І вперше в житті консьєржка нічого не бачила.

Навіть мені не відомо, що трапилося з нашою героїнею. Ми так мало знаємо одна про одну... Так легко втратити одне одного з виду.

Звісно, можна зробити чимало припущень: у неї був французький паспорт; можливо, вона вирішила розпочати нове життя в Іспанії або Канаді. Та якщо так і було, то вже поза нашою історією. А правда в тому, що Заффі зникла.

Ми всі зникнемо наприкінці.

Епілог

Не витрачаючи багато слів, зазирнемо на тридцять п'ять років уперед. Отже, ми в самому кінці ХХ століття.

Тепер майже у всіх французів є телевізори, телефони і приватні вбиральні; у багатьох навіть невеличкі комп'ютери є. Франція і Німеччина — ліпші подружки; вони разом будують Європу і навіть мріють колись об'єднати армії. Берлінський мур упав — по черзі впали й усі комуністичні режими в Центральній Європі; і наймайстерніше перехід від планової до ринкової (ні-ні, не капіталістичної, так не кажуть!) економіки здійснили саме в Угорщині. Щодо Алжиру, то тридцять років соціалістичного виродження пробудили в багатьох його мешканців старі ілюзії про релігійний лад: тож країна занурилась у криваву і нескінченну громадянську війну.

Париж є Париж, у своїй красі і схильності до пишноти він став ще сміливішим. Людям дозволено безкоштовно сидіти на кріслах у парках, однак навіть склянка води на терасі кафе коштуватиме, мов золотий злиток. Пісуари замінили на платні вбиральні з автоматичними раковинами і класичною музикою. Шарль де Голль віднині — просто назва аеропорту і станції метрополітену, однак парижани віддають перевагу іншим назвам — Руассі й Зірка — плутаючи тим самим туристів. Нетрі прибрали, однак жахливі так звані «народні» передмістя тріщать по швах від новоспечених французів — дітей чи онуків алжирців; вони постійно бунтують проти відсутності в себе майбутнього — і навіть теперішнього. Брижіт Бардо дорікає їм у щорічних ритуальних убивствах тисяч невинних ягнят. Безробіття перетворилося на епідемію, шукати ліки від якої вже навіть не намагаються. У Голденбергів на вулиці Розьє вам досі покажуть сліди від куль, залишені під час замаху на вбивство в серпні 1982 року^[63]. Неподалік, у колишньому приміщенні хамаму^[64] відкривали по черзі крамницю одягу в стилі «вестерн», кошерну піцерію й елітний чайний салон. Загалом Маре перетворився на одну з вишуканих місцин паризької моди.

Безпосередньо ж наша історія завершується там, де і починалася, де Заффі вперше ступила на французьку землю: на Північному вокзалі.

А якщо точніше, то в барі «Terminus Nord», просто навпроти центрального входу.

Зимна, похмура дощова днина — треба визнати, що більшість днів у Парижі саме такі. Важко зрозуміти, який нині місяць — березень чи листопад.

Друга година дня, Рафаель Лепаж, який щойно приїхав з об'єданого Берліна на борту швидкісного поїзда, смакує шукрутом і дорогим рислінгом. Останнім часом він при звичаївся до німецької кухні.

Ляною серветкою з ініціалами TN він отирає гусячий жир зі своїх тонких губ флейтиста. Для свого віку (йому шістдесят дев'ять) Рафаель у досить непоганому стані. Зберігає певну грацію. Звісно, погладшав, а від волосся йому лишилася тоненька тонзура білих кучериків — та якщо уважно придивитися до його обличчя, то можна впізнати: це його ніс, його щічки, а за круглими окулярами — його лагідний погляд...

Відсунувши газету, яку він читав під час обіду, він підводить очі... і ціпеніє. Перед стійкою на високій дзиглі у кількох метрах від нього — Боже, невже це можливо?! — відбиваючись у дзеркальній стіні так, що Рафаель бачить його водночас і у фас, і зі спини, сидить Андраш, авжеж, без сумніву, точно він! Він курить і пригублює каву з кальвадосом. Постарів страшенно. Сиве волосся зав'язане хвостиком на потилиці. Безладне мереживо зморшок робить його обличчя схожим на поле, яке орав божевільний. На носі в нього пенсне, на шії червоний шарф: авжеж, є ще такі дивні люди, які уперто не хочуть відмовлятися від своїх революційних ідей...

Рафаель кладе ляну серветку на стіл і підводиться. Рухається він неквапно, проходить рестораном, не відводячи погляду від дзеркала. Потроху бачить, як з'являється його віддзеркалення, як воно збільшується і примощується поруч із Андрашем, саме перед тим, як той піднімає очі.

І їхні погляди зустрічаються в дзеркалі.

Бачте, це двоє старців. І в цих машкарах — сиве волосся, зморшки і окуляри — вони дуже схожі. Усі старці — ви помічали, напевно — набувають невинного вигляду. Час ніби зі співчуттям проводить губкою по їхніх тілах і думках, затуляючи виразні риси, розмиваючи

спогади, поступово втоплюючи в забутті тяжкі уроки життя. Знаєте, все можна забути...

Адже нічого не було, правда ж? Хіба що якась дрібниця... і так давно... Словом, майже нічого цікавого. Могли б і про цікавіше щось нагадати.

Перш ніж стати янголом, слід повернути собі невинність.

А ми всі досі невинні.

Андраш і Рафаель дивляться у дзеркало. Один на одного. Андраш не ворухиться, не обертається, аби побачити справжнього Рафаеля; вони не обмінюються словами, не тиснуть руки. Що відбувається у глибині цього безмовного і безмежного погляду? Кожен з них позбавив іншого коханих жінки й дитини. І тепер кожен обмацує своє серце: чи досі болять? Чи досі горить полум'я гніву? Чи, може, вже згасла й остання вуглинка?

Погляди в дзеркалі зливаються в один. Відкриті, чесні, майже безтурботні очі.

І ніхто не бачить, як вони розлучаються.

Що, отакий кінець?

О ні! Повірте — ні!

Достатньо просто розплющити очі: довкола вас триває Історія.

Примітки

1

У 1957 році вийшла кінострічка режисера Роже Вадима «І Господь створив жінку», що перетворила Брижіт Бардо на секс-символ, зірку світової величини, порівнювану з Мерилін Монро. Того самого року ББ бойкотувала Каннський кінофестиваль, заявивши, що «ліпше засмагатиме на пляжі», ніж братиме участь у таких страхітливих заходах. Це був її рішучий виступ проти суто сексистського і мачистського сприйняття її образу.

2

Упродовж 1954–1962 рр. тривала Алжирська війна. 1957 рік був позначений так званою Битвою за Алжир між 10-м дивізіоном парашутистів Французької армії і Фронтом за національне звільнення. Під час операції було зведено нанівець міську герилью алжирців і відновлено колоніальний лад у країні.

3

Уперше про «вулицю Сени» згадують у середини XV ст., а перша забудова тут розпочалася в середині XVI ст. Це вулиця, що перетинає Латинський квартал у напрямку Мосту Мистецтв. Тут повно відомих будинків, зокрема є той, де жив Д'Артаньян у відомому романі А. Дюма.

4

Марен Маре (1656–1728) — французький композитор періоду бароко, придворний музикант. Автор понад 600 творів для альта.

5

Луї Еспрі Лот (1807–1896) — видатний французький майстер поперечних флейт. У 1867 році на Всесвітній виставці в Парижі представив власну модель поперечної флейти, нині широко вживану і відому як «французька модель». Згаданий нижче видатний французький флейтист Жан-П'єр Рампаль (1922–2000) є власником єдиної відомої золотої флейти Лота.

6

«La Palette» — одне з найвідоміших з часів «богеми» бістро в Парижі. Його відвідували свого часу Поль Сезанн, Пабло Пікассо і Жорж Брак. Прикрашене кахлями 1930–1940-х років і цінними полотнами.

7

Фонтан Медичі було зведено 1630 року на замовлення королеви Марії де Медичі, удови Генриха IV, архітектором Тома Франсіном. Відомий також як Люксембурзький грот.

8

І таке інше (*im.*).

9

Помалу (*im.*).

10

Арія з опери «Орфей і Евридіка» (1762).

11

Ганс Беллмер (1902–1975) — франко-німецький художник-сюрреаліст. «Лялька» — його найвідоміший твір. Це розмальована дерев'яна скульптура майже в натуральний людський зріст. Вона складається з великої кількості елементів, які можна рухати, як заманеться.

12

Йоганн Йоаким Квантц (1697–1773) — німецький бароковий композитор, член Берлінської школи, викладав гру на флейті королю Фридриху II Прусьському. Автор популярної теорії гри на поперечній флейті.

13

Теобальд Бьйом (1794–1881) — баварський флейтист і винахідник. Автор нині відомого варіанту поперечної флейти.

14

Ярмарок Трону — велике щорічне весняне свято в Парижі у Венсенському лісі, яке відзначають з 957 року на честь Святого Антонія.

15

«Wonder» — французька компанія з виготовлення батарейок, що існувала впродовж 1914–1988 рр. Перший завод компанії відкрили в індустріальному місті Сент-Уан неподалік Парижа.

16

Longue cuisse (*франц.*) — довге стегно.

17

Ідеться про так звану Битву за Алжир (січень–жовтень 1957 року) під час Алжирської війни.

18

Кампанію «Хай квітнуть сто квітів» Мао Цзедун розпочав у лютому 1957 року заради посилення гласності й критики. Це виявилось пасткою: відразу після першого етапу кампанія почалося масове цькування інтелігенції.

19

Альбер Камю (1913–1960) народився в алжирському містечку Дреан, відомому нині як «маленький Париж». Камю отримував Нобелівську премію 1957 року, змушений залишити Алжир через свою рішучу позицію — захищати незалежність цієї країни, а також змушений залишити посаду в ЮНЕСКО через своє рішуче засудження франкістської Іспанії.

20

Ідеться про «П'ять чаклунських танців» (1939) Андре Жоліве (1905–1974) — твір із п'яти частин для піаніно або оркестру.

21

Німецька колядка про ялинку, першу згадку про яку датовано 1550 роком.

22

Усе, кінець! (*нім.*)

23

Тато (*нім.*).

24

Гастарбайтери (*нім.*).

25

Чорт (*нім.*).

26

Води! (*англ.*)

27

Благаю, дівчинко! Благаю, дай водички! (*англ.*)

28

«Rudall Carte» — провідна британська компанія з виготовлення флейт, заснована 1822 року.

29

Тут: виступ (*нім.*).

30

Угорець (*нім.*).

31

Чарлі Паркер (1920–1955) — видатний американський джазмен-саксофоніст.

32

Дюнкерк — місто в департаменті Північ, одна з крайніх точок території Франції. Таманрассет (за часів французької колонізації — Форт-Лаперрін) — найпівденніше місто Алжиру.

33

До скорого, Заф. Побачимося, друже (англ.).

34

Адольф Айхман (1906–1962) — високопосадовець Третього Райху, автор плану «остаточного вирішення» (проблеми з євреями). Керував депортацією євреїв до концентраційних таборів.

35

Пряники і пиріжки (нім.).

36

Г'юберт Лоуз (нар. 1939) — американський флейтист з величезним діапазоном: від джазу до класичної музики.

37

Хоч що буде — нехай... Майбутнє належить не тільки нам, нехай іде, як ідеться... (англ.)

38

Коли я дівчинкою була, то питала в мами — що ж буде далі? (англ.)

39

Питала я в коханого, чи буде там веселка... (*англ.*)

40

Статуя Республіки, зведена 1883 року архітектором Леопольдом Морисом.

41

Добри вечір, на добраніч. / Ніч пахне трояндами / І ароматом гвоздик. / Ліжечко легко скрипить... / Відпочивай і не думай про ранок, — / Хай буде благословенним твій сон... (*пер. з нім. Ю. Григор'єва*).

42

Василь Гроссман (1905–1964) — радянський письменник родом із Бердичева. Андреш, напевно, читав його книжку «Треблінське пекло».

43

Прийнятий 13 квітня 1946 року Закон Марти Рішар забороняє режим узаконеної проституції, що діяв у Франції аж з 1804 року. Зачинають усі борделі («будинки терпимості»). Закон названий іменем муніципальної радниці Марти Рішар.

44

Блошиця (нім.).

45

Константина — одне з найстаріших у світі міст, розташоване на півночі Алжиру.

46

Повертаючись до Парижа зі свого маєтку машиною друзів — подружжя Галлімар (Мішель Галлімар, який сидів за кермом, був племінником засновника однойменного видавництва), Альбер Камю гине під час аварії у містечку Петі-Вільблевен у департаменті Іонн. Камю помирає на місці, важко поранений Галлімар — через три дні.

47

«Чорноногими» звали французів, які мешкали в Алжирі.

48

Комісія з денацифікації (нім.).

49

Необтяжений (нім.).

50

Притулок (нім.).

51

Порядок в усьому (нім.).

52

У містечку Дрансі в паризькому регіоні у 1941–1944 роках розташовувався табір для переміщених осіб, звідки французьких євреїв доправляли до концентраційних таборів.

53

Гра слів. Французькою «croissant» — це і круасан, традиційна французька випічка, і півмісяць (власне, у формі якого і випікаються круасани), символ Ісламу.

54

Прокляття (нім.).

55

Свині, свиноголові (нім.).

56

Золота Краплина — квартал у 18-му окрузі Парижа неподалік від

Монмартрського пагорба. Етнічно найстрокатіша частина столиці. Назва походить від однойменної назви пагорба й відомого шинку, де подавали біле вино.

57

Чому ти не йдеш? Я твій справжній дім. В обіймах моїх ти спочинеш (*нім.*).

58

«Добрий король Дагоберт» — відома французька пісенька-жарт, що з'явилася ще у XVIII столітті. У ній ідеться про двох історичних персонажів — меровінзького короля Дагоберта I і його радника, єпископа святого Елуа. Під час Французької революції пісенька була одним з жартівливих антимонархістських гімнів, нині ж її вважають дитячою співанкою.

59

«Усі мої каченятка» (*нім.*) — німецька народна дитяча пісенька.

60

Роланд Керк (1935–1977) — сліпий американський джазмен-мультиінструменталіст. Стрітч — різновид саксофона.

61

Яблучний пиріг і решта маківників (*нім.*).

62

«Самаритянка» — на той час найбільший універмаг Парижа, розташований у 1-му окрузі. Зачинений 2005 року.

63

У славетному ресторані Джо Гольденберга 9 серпня 1982 року відбувся жахливий теракт, унаслідок якого загинули шестеро й були поранені двадцять дві особи. Виконавців теракту так і не знайшли. Ресторан було зачинено 2006 року.

64

Хамам на вулиці Розьє існував з 1863 року. Це була публічна баня — саме туди ходив митися Андраш.